

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Petr Brůha

**Analýza korespondence cara Ivana IV. Hrozného
a knížete Andreje Kurbského**

The analysis of correspondence between the tsar Ivan IV the
Terrible and the prince Andrej Kurbskij

Vedoucí práce:

2010

Doc. PhDr. František Stellner, PhD.

Chtěl bych poděkovat svému vedoucímu práce Doc. PhDr. Františku Stellnerovi, PhD. za trpělivý přístup, ochotu a toleranci při psaní mé bakalářské práce. Bez jeho pečlivě mířených připomínek by se psaní práce neobešlo.

Také bych rád poděkoval PhDr. Marku Příhodovi, PhD. z Ústavu slavistických a východoevropských studií za vstřícnost a konzultaci jednotlivých problémů.

Petr Brůha

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších uvedených odborných zdrojů.

V Praze 25. 5. 2010

.....

Petr Brůha

ANOTACE

Práce se snaží analyzovat korespondenci cara Ivana IV. Hrozného a knížete Andreje Michajloviče Kurbského s přihlédnutím k historickým souvislostem východoevropského prostoru druhé třetiny 16. století. Společně s obsahem jednotlivých dopisů jsem se zaměřil také na jejich rozsah, celkový průběh korespondence i spor badatelů o její věrohodnost. Kromě tohoto hlavního tématu práce obsahuje historický úvod, který podává informace o obou hlavních aktérech korespondence a o vývoji vztahu cara a aristokracie. Vlivem různých názorů knížete i cara na tytéž události lze v korespondenci nalézt několik témat, která jsem se pokusil v práci více či méně úspěšně porovnat. V závěru jsou obsaženy výsledky, které vyplynuly z odborné literatury nebo přímo ze studia korespondence.

SUMMARY

In my study I tried to reveal the subject-matter of the correspondence between the tsar Ivan IV the Terrible and the prince Andrej Kurbskij considering historical relations in the easterneuropean region in the second third of 16th century. Together with the content of each single letter I focused on the scope and the overall course of this correspondence, even the scientific controversy about its credibility. Except the main topic, this study contains a historical introduction with the information about both authors and about evolution of the relationship between the tsar and russian nobility. Influenced by tsar`s and prince`s different views on the same events, there are some issues to be found in the correspondence and I attempted to compare them with more or less succes. The conclusion contains the results arising from the bibliography or straight from the correspondence.

OBSAH

I.	Úvod.....	7
II.	Ivan IV.	10
III.	Andrej Michajlovič Kurbskij.....	16
IV.	Útěk knížete Kurbského.....	23
V.	Ivan IV. a bojaři.....	28
VI.	Obecná problematika epistolografie.....	36
VII.	Analýza jednotlivých dopisů v chronologickém sledu.....	45
VIII.	Závěr.....	64
IX.	Bibliografie.....	67

I. Úvod

Proces získávání informací o minulých událostech může nabývat mnoha podob. Jako historický pramen slouží kromě úředních listin, smluv, nařízení či pamětí a jiných záznamů také osobní korespondence, která často poodhrne roušku nad autorovými emocemi a názory. Uvědomělost a diplomatický takt užívané při konverzaci nebo v oficiálních úředních dokumentech se v osobní korespondenci, do níž jsou zakomponovány často i osobní pocity, tolik nevyskytují. Jsou proto cenným historickým pramenem, v němž se historické události, myšlenky a osobní postoje jednotlivců často jeví zcela jinak.

Cílem této práce je analýza korespondence (a polemiky v ní obsažené) ruského cara Ivana IV. Hrozného a knížete Andreje Michajloviče Kurbského v historických souvislostech. Kromě otázky věrohodnosti samotné korespondence či otazníku vznášejícím se nad autorstvím některých dopisů bude jedním z cílů práce také odraz zahraničněpolitických a vnitropolitických témat v jejich korespondenci, stejně tak jako vliv, který na ni měl právě probíhající boj mezi panovnickou a šlechtickou mocí. Pomyslný boj knížete Kurbského a cara Ivana se však neodehrával pouze na korespondenčním papíře. K získání dalších informací, které se týkají polemiky cara a knížete, je možné analyzovat i jiná Kurbského literární díla, z nichž jasně vyplývají jeho další názory v korespondenci méně zřetelné nebo neuvedené.

Nedílnou součástí práce je historický úvod, kde jsou podány informace o událostech, které vzájemné korespondenci předcházely, popřípadě ji doprovázely, nebo jsou jinak důležité k rozklíčování jednotlivých tematických okruhů. Oba pisatelé se často ohlíželi zpět na události minulé, které si vykládali každý ze svého úhlu pohledu anebo je ponechali nedopovězené, protože je oba zažili a detailně znali. Také z životních osudů knížete a cara vyplývají důvody k vnímání jednotlivých událostí, jejichž vývoj určitým způsobem oba ovlivnil i ve vzájemném vztahu – pocity křivdy a zrady, které v carovi neustále doutnaly, vypluly na povrch po prvním zaváhání Kurbského, kterého nakonec dohnaly k útěku, nebo na druhé straně Kurbského pocit nedocenění a vytrpěných strastí.

Významným ulehčením při vzniku práce se ukázala široká základna vydaných pramenů, které se vztahují k Ivanovi IV. i ke knížeti Kurbskému. Jedná se především o různá komentovaná i nekomentovaná vydání korespondence, o nichž je pojednáno v kapitole *Obecná problematika korespondence*. Stejně tak jsou v této kapitole zmíněny články i publikace zabývající se otázkou věrohodnosti korespondence, která je taktéž součástí této kapitoly.

Osobností Ivana Hrozného zpracované v historiografii již mnohokrát se zabývalo velké množství historiků z různých zemí, v českém prostředí je však personou dosud relativně opomíjenou, pominu-li dva překlady monografií z let 2004 (*Serczyk: Ivan IV. Hrozný: car vši Rusi a stvořitel samoděržaví*) a 2008 (*Payne-Romanoff: Ivan Hrozný*). Z velkého množství prací o prvním ruském carovi je nemožné zmínit se o každé, proto uvedu pouze díla ruských historiků Sergeje Michajloviče Solovjova a Ruslana Grigorjeviče Skrynnikova, jejichž bádání významně ovlivnilo tuto práci; Solovjov rozsahem svého díla (*Istorija Rossiji s drevnejšich vremen, 1896*) a Skrynnikov novým a moderním přístupem k dané problematice. V jeho případě se jedná o starší publikaci *Ivan Groznyj* z roku 1975, ale také o nové práce, jimiž jsou *Carstvo terrora* (1997) a *Russkaja istorija IX-XVII vekov* (2006). Dalšími významnými zdroji byly také monografie o Ivanu Hrozném z pera jiných autorů. Z jejich řad bych jmenoval německého historika Ericha Donnerta (*Iwan Grosny „der Schreckliche“, 1978*) a další významné ruské historiky – Alexandra Alexandroviče Zimina (*Rossija vremeni Ivana Groznogo, 1982*) a Borise Nikolajeviče Florju (*Ivan Groznyj, 1999*).

Oproti monografiím o Ivanu IV. je historických zpracování týkajících se knížete Andreje Kurbského nesrovnatelně méně. Z nich je na místě zmínit práce Alexandra Iljiče Filjuškina (monografie *Andrej Kurbskij* z roku 2008 a studie *Andrej Michajlovič Kurbskij* zveřejněná v časopise *Voprosy istorii 1999, č. 1*) a Sergeje D. Gorského (*Žizn i istoričeskoje značenie knjazja Andreja Michajloviča Kurbskago, 1858*). Kromě samotných děl historiografů je významným pramenem Kurbského spis *Historie o velikém knížeti moskevském*¹, který napsal po svém útěku na Litvu, pravděpodobně v roce 1573 v době interregna v Rzeczypospolitě (1572-1573). Je možné, že spis vznikl s cílem zdiskreditovat cara před volbou polského krále, o jehož titul Ivan IV. v těchto letech usiloval. Vzhledem k tomu, že základy vztahu knížete a cara byly položeny už v jejich mladém věku, získává Kurbského líčení událostí na věrohodnosti. K popisu jednotlivých událostí připojil také osudy své osoby, čímž se toto dílo druhotně stalo i jeho vlastním životopisem a pamětmi. V první části je car popisován jako vládce, který sešel ze správné cesty a má ještě šanci se na ni vrátit a vládnout ku prospěchu všech, ke konci v něm však autor viděl již jen "syna satanova".²

Práce je rozdělena do dvou větších celků, do části historické a části epistolografické. V prvních dvou kapitolách je pojednáno o obou hlavních aktérech korespondence, ve třetí

¹ První zmínky o ní se dochovaly ve spisech z druhé poloviny 17. století. První část je psána ve formě kroniky a původně byla brána jako samostatné dílo. Druhá část vykazuje spíš rysy hagiografické a martyrologické. Dílo bylo adresováno především čtenářům z Rzeczypospolitě. ŠMIDT, Sigurd Ottovič: *Rossija Ivana Groznogo*, Moskva 1999, s. 383.

² Slovar knižnikov i knižnosti drevnej Rusi, Vyp. 2, Vtoraja polovina XIV-XVI v., Leningrad 1988, s. 497.

jsem se pokusil podrobněji vylíčit průběh Kurbského útěku na Litvu a motivy, které ho k tomu vedly. V závěrečné kapitole celé historické části jsem považoval za nezbytné zmínit se o vývoji vztahu ruské šlechty k vládnoucí moci v posledním století předcházejícímu Ivanově vládě a vlastně i celé korespondenci.

Kromě výše uvedených prací vztahujícím se k osobám Kurbského či Ivana IV. bylo třeba ke kapitole věnující se vztahu cara a bojarů užít doplňkové literatury, která se skládala z práce Stepana Borisoviče Veselovského *Issledovanija po istorii klassa služilych zemlevladelcev* z roku 1969 a Daniila Natanoviče Alšice *Načalo samoděržavija v Rossiji* z roku 1988.

Epistolografická část se skládá ze dvou kapitol – z obecné problematiky korespondence, kde se snažím odpovědět na otázky ohledně průběhu korespondence, její datace, posloupnosti jednotlivých dopisů a také jazyka obou pisatelů; druhou kapitolu již tvoří tematický rozbor jednotlivých dopisů v chronologickém pořadí, jak byly napsány.

Při samotném zpracování korespondence jsem narazil na další problémy, které se týkaly především otázky počtu vyměněných dopisů a jejich datace. Většina edic s korespondencí uvádí shodně po třech dopisech knížete Kurbského a po dvou dopisech Ivana IV. Někteří autoři, jako například John Fennel, Sergej Gorskij, Edward Keenan či Niels Rossing, však uvádějí počet Kurbského dopisů vyšší a shodně ve svých pracech hovoří o pěti dopisech. Čtvrtý a pátý dopis knížete Kurbského carovi měl být podle jejich názorů napsán a odeslán v roce 1579 po vítězstvích polského krále Štěpána Bathoryho. Druhým významným problémem při zpracování korespondence se stala interpretace prvního carova listu, v němž je několik témat řešeno v průběhu celého dopisu bez jasněji položené hranice vymezující jejich počátek a konec.

Je zřejmé, že tato práce nemůže být považována za kompletní analýzu vzájemné polemiky Andreje Kurbského a cara Ivana Hrozného, neboť zůstaly nevyužity některé další literární materiály pocházející z pera obou zmíněných osob. Jedná se především o carovu zbývajících korespondenci s bojary i s hlavami evropských států, na druhé straně o další korespondenci Kurbského a jiná jeho literární díla napsaná v ruském státě do roku 1564 nebo po tomto roce na Litvě.

II. IVAN IV.

Zachycení života a díla Ivana IV. Hrozného by vydalo na několik obsáhlých prací, pokud by bylo jejich cílem vyličit prvního ruského cara v souvislostech mezinárodních vztahů severní a východní Evropy, došel by jejich výsledek rozměrů ještě větších. Proto jsou na tomto místě zmíněny především ty záležitosti, které svým způsobem utvářely Ivanův charakter, měly vliv na vnitřní i vnější situaci ruského státu nebo lze jejich odraz nalézt v korespondenci, kterou vedl s knížetem Andrejem Michajlovičem Kurbským.

Ivan se narodil jako prvorozený syn velikého knížete Vasilije III. (vládl 1505-1533) a jeho druhé manželky Jeleny Glinské (1508-1538)³. Ve třech letech se z Ivana stal polovičním sirotkem, když otec po dlouhé a těžké nemoci zemřel. Vládu za malého Ivana měla zastávat regentská rada v čele s bratrem kněžny-vdovy Michailem Glinským, kterému veliký kníže Vasilij III. před smrtí kladl na srdce, aby „*prolil svou krev a obětoval své tělo za jeho syna Ivana a za jeho ženu*“.⁴ Vypukly však spory mezi Glinskými, v nichž se Jelena postavila na stranu svého favorita a svým výběrem dala najevo, že nehodlá podporovat rodinnou vládu svých příbuzných. Provedla státní převrat, odstavila od moci svého bratra Michaila i Ivanova strýce Andreje Starického⁵ (nejmladší syn Ivana III.) a sama se tak v roce 1534 chopila vlády v zemi jako regentka za svého nezletilého syna Ivana.

Po její smrti v roce 1538 se Ivan stal divákem bojarského zápasu o moc, který spolu vedli představitelé významných šlechtických rodů v rámci bojarské dумы. Skutečná moc nad moskevským státem doslova kolovala od jedné bojarské kliky ke druhé a nikde dlouho nezůstala. V těchto bojích si své pozice udržela rodina Glinských, především Ivanův strýc Michail a babička Anna.⁶ Sotva osmiletý následník moskevského trůnu byl vlivem zaujatosti a urputnosti boje o moc přehlížen. Narodil se jako vnímavý a bystrý chlapec, ale ze všeho nejvíce se vlivem zážitků z dětství rozvíjela jeho vnímavost a podrážděnost k okolí. Zůstal odkázán sám na sebe, na svou vlastní sobeckost, a to také jistě přispělo k odvrácení se od stoupenců momentálního správce země. Během postupného Ivanova dospívání aristokracie bohatla na jeho účet, zmocňovala se jeho statků a uzurpovala si četná privilegia. Jediné, co stálo mocichtivé aristokracii v cestě k neomezené vládě byla konkurence v podobě ostatních

³ Rod Glinských se teprve na počátku 16. století objevil mezi moskevskou šlechtou. Původem náležel k tatarskému rodu, ale byl ve službách litevského velkoknížete. Centrem rodových držav byla levobřežní Ukrajina. V době, kdy děd Jeleny sloužil na dvoře litevského velkoknížete, se nakrátko stali vysoko postaveným rodem. Po jeho smrti opět rod Glinských společensky upadal a v roce 1508 vyřešil situaci Michail Glinskij a odjel i s bratry na Rus. FLORJA, Boris Nikolajevič: Ivan Groznyj, Moskva 1999, s. 6.

⁴ SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič: Ivan Groznyj, Moskva 1975, s. 11.

⁵ Tamtéž, s. 12.

⁶ ALŠIC, Daniil Natanovič: Načalo samoderžavija v Rossiji, Leningrad 1988, s. 33.

šlechtických rodů, které neměly nejmenší zájem na významném nabytí moci svých soupeřů. Před jeho očima probíhal boj dvou stran – té, která se ho zastávala, složené z lidí jemu blízkých a té, která nedbala jeho proseb a nářků, nevybíravým způsobem zacházela s jeho zastánci, o nichž se k Ivanovi donesla jen zpráva o násilné smrti každého z nich. Mladý následník si uvědomil své svrchované postavení až ve chvíli, kdy ti, kteří ho doma bili, při ceremoniálních příležitostech před ním poklekali a tvářili se jako nejvěrnější služebníci.⁷

Konec organizovaného bezvládní ukončil sám Ivan, který se po rozmluvě s metropolitou Makarijem⁸ rozhodl ujmout vlády. Nechal se korunovat carem podle ceremoniálu tatarských chánů a byzantských císařů, od kterých velká knížata odvíjela svůj původ. Takovému chápání napomohla i teorie mnicha Filofeje o tzv. Třetím Římu⁹, díky níž se ruský vládce stal ochráncem pravé víry a společně s tím získal právo osobovat si císařský titul.

Ivan neustále přemýšlel, jak si prosadit svou moc, jak dokázat bezpráví těm, kteří se ho dopouštěli na jeho poddaných, a hledal podklad pro své jednání. Pročetl všechny knihy a spisy, které k této záležitosti pročíst mohl¹⁰, a možná odtud pramenila jeho aspirace na carský titul. Stal se tak podle historika Sergeje Michajloviče Solovjova v Moskvě tím, čím byl David a Šalamoun v Jeruzalémě¹¹ nebo Augustus a Konstantin v antickém Římě.¹² Ivan IV. nebyl prvním carem proto, že jako první přijal carský titul, ale proto, že jako první pochopil význam carské hodnosti. Jeho otec a děd totiž ve své době usilovali pouze o praktickou carskou moc, ne tak o duchovní.¹³

Problematika carského titulu však nebyla korunovací nijak vyřešena. Nejpalčivějším problémem bylo uznání titulu ze strany západoevropských panovníků a papeže. To bylo způsobeno rozdílným vlivem působení Východní a Západní kultury a s tím spojeným

⁷ SOLOVJOV, Sergej Michajlovič: *Istorija Rossiji s drevnejšich vremen*, kn.2, Sankt-Peterburg 1896, s. 34.

⁸ Makarij (1482-1563) byl původně arcibiskupem v Novgorodu, od roku 1542 metropolitou moskevským. Při Ivanově korunovací na cara byl tím, kdo mu vložil na hlavu čapku Monomachovu. Jako člen vybrané rady měl jistý vliv na státní záležitosti a také na mladého cara, především z pozice hlavy církve.

⁹ Mnich Filofej žil v letech 1465-1542 a je pravděpodobným autorem této teorie, i když není vyloučené, že minimálně přirovnání Moskvy ke „Třetímu Římu“ použil již někdo před ním.

¹⁰ Car se vyznal v dějinách antického Říma i v dějinách vlastních zemí, ve spisech církevních otců i v ruských letopisech. Mezi jeho nejoblíbenější spisovatele patřili Livius a Suetonius. Ivanovy dopisy byly proloženy četnými citacemi z Bible, které často uváděl z paměti. Byl taktéž obeznámen s texty své doby ze sousedních států, především z Polska. DONNERT: Iwan Grosny „der Schreckliche“, s. 252-253.

¹¹ Druhý a třetí král sjednoceného Izraele první poloviny 10. století př. Kr. Oba jsou považováni za spravedlivé a moudré vládce, zároveň však nejsou dokonalí a mají své nedostatky.

¹² SOLOVJOV: *Istorija Rossiji*, s. 34-35.

¹³ Označení „car“ bylo již několikrát použito před Ivanem IV. Poprvé tak byl posmrtně nazván Jaroslav Moudrý, dále je termín „car“ uveden v Rodokmenu knížat vladimírských, kde je psáno, že poselstvo z Cařihradu vyslané Konstantinem Monomachem předalo ruskému velíkmu knížeti Vladimíru Vsevolodoviči „císařské dary a odznaky“, aby vládl ve svém „carství“. Jako poslední jej užil Ivan III. s cílem oslavit zemřelého byzantského císaře. V ruských pramenech je jako „car“ označován i tatarský chán, proto berme v úvahu i myšlenku, že jako důsledek přijetí carského titulu je možné přijmout pád Kazaně, po němž byla carská koruna odebrána kazaňskému chánovi.

přístupem k církevním a světským záležitostem. Po zániku Západořímské říše přejala tradiční císařský titul říše Východořímská a odtud se dostal ke slovanským národům. V západní Evropě byl jeho řecký ekvivalent „καισαρ“ chápán jako „imperátor“ a stejně tak si ho vykládal i Karel Veliký, od jehož jména je odvozován dnešní termín „král“. Na Západě značil termín „král“ něco odlišného od pojetí „cara“ na Rusi. Nejvyššího zástupce Boha na zemi nepředstavoval v západní Evropě král, nýbrž papež. Oproti tomu na Rusi se „car“ stal bezprostředním představitelem Boha na zemi, což bylo přejato z pojetí byzantského, kde imperátor zastával nejvyšší politickou i církevní moc.¹⁴

Nový car po celé období své vlády nepřestal pokládat svůj nástup na trůn jako vůli samotného Boha, který ho určil k vládě stejně jako jeho slavné předky. Z toho vyplývalo, že car neměl v úmyslu se o svou moc s někým dělit a důrazně to obhajoval slovy: „*Ruské samoděržaví si od počátku vládne samo svými panovníky, ne však bojary a velmoži.*“¹⁵ Přesto však byl v prvních letech své vlády přístupný nápadům svého okolí.

Nedlouho po carově korunovaci došlo k požáru Moskvy, který byl dle mínění současníků Božím trestem seslaným na ruskou zem. Tehdy přišel ke dvoru Ivana IV. mnich z Novgorodu Velikého a hrozil carovi kletbou podle Písma Svatého. Snažil se umravnit chování mladého vládce a dát jeho panování správný směr. Mnich se jmenoval Silvestr¹⁶ a stal se jedním z nejbližších Ivanových rádců, zpovědníkem a duchovní silou carova okolí. V určování kurzu vnitřní politiky byl podporován druhou významnou osobou doby, Alexejem Adaševem¹⁷, který, jak napsal Kurbskij, „*se podobal andělu a na první pohled se odlišoval od všech ostatních*“.¹⁸ Oba dva si velmi rychle získali carovu důvěru a přispěli ke zlepšení stavu dlouho zkoušené a pustošené země. Postupně omezili vliv pochlebníků a prospěchářů na cara a Silvestr přivedl Ivana na cestu k Bohu. Společně carovi vybrali rádce „*moudré, zkušené ve vládnutí, konající dobro a bojácné před Bohem*“.¹⁹ Takto sestavená „vybraná rada“ (1547 - 1556) prováděla reformy, které byly stejně prospěšné bohatým jako chudým, odměňovala statečné vojáky a všechny, kteří si to svými činy zasloužili.²⁰

Významným činitelem, který přispěl ke vzniku nové vládnoucí složky s carem v čele,

¹⁴ FILJUŠKIN, Alexandr Iljič: Termíny „car“ i „carstvo“ na Rusi, in: Voprosy istorii 1997, číslo 8, s. 144.

¹⁵ FLORJA: Ivan Groznyj, s. 105.

¹⁶ Silvestr nebyl od počátku svého působení v blízkosti Ivana

mnichem, tím se stal až po násilném přistřížení v roce 1560. Do té doby působil pouze jako duchovní v hodnosti protopopa. SERCZYK, Władysław: Ivan IV. Hrozný, s. 28.

¹⁷ Alexej Adašev se objevil na carském dvoře po požáru v roce 1547. Pravděpodobně krácel ve stopách svého otce, který zastával funkci diplomata. Brzy se stal Ivanovým nejbližším a nejvlivnějším poradcem, především v oblasti zahraničních záležitostí. MARTIN, Janet: Medieval Russia 980-1584, s. 342.

¹⁸ Biblioteka literatury drevnej Rusi, Tom 11: XVI vek, Sankt-Peterburg 2001, s. 316-317.

¹⁹ Tamtéž, s. 318-318.

²⁰ ALŠIC: Načalo samoděržavija v Rossiji, s. 45.

byl metropolita Makarij. On sám vedl boj proti bojarům usilujícím o moc a podporoval nového cara v myšlence samoděržaví. Právě v době jeho působení se u dvora objevil pop Silvestr, Alexej Adašev a další členové nově vytvořené rady. Všichni její členové požívali carovy důvěry a s ohledem na Ivanův věk a zkušenosti s vládou a nutnost budování vážnosti carského titulu, jehož uznání a autorita byla jedním z velkých úkolů Ivanovy vlády, je nejednoznačné, kdo koho potřeboval více – zda car vybranou radu nebo vybraná rada svého cara.

Piskarevský letopisec počátku 17. století o Adaševovi a Silvestrovi píše: „*Když byl on (Adašev), tehdy byl v zemi klid, řád a blahobyt. V ten samý čas byl i pop Silvestr a spravoval ruskou zem s ním.*“²¹ Podle dalších svědectví současníků byl Alexej Adašev velmi zbožný muž, který měl na cara v počátcích jeho vlády velmi výrazný vliv. Potlačoval Ivanovy sklony k brutalitě a vyvolával v něm touhu starat se o svůj lid a spravovat zemi v souladu s jeho potřebami.²²

Reformy provedené vybranou radou byly především dílem Ivanova okolí – hlavní podíl na nich mají Silvestr a Adašev. Od doby, kdy se jejich vliv na státní záležitosti zmenšil, po následujících 25 let Ivanovy vlády je obtížné nalézt nějaký zákon či rozhodnutí, ve kterém by se projevil Ivanův státnický um. Nic podobného reformám let 1547-1556 se během Ivanovy vlády už neopakovalo.²³ Přes relativní úspěchy vybrané rady však bylo velké množství reforem z let 1547-1556 narušeno válkami a nedošlo tak k jejich dovršení.

Při návratu z úspěšného tažení proti Kazani v roce 1553 přivezl posel Ivanovi od carevny Anastázie zprávu o narození syna, prvního následníka trůnu Dmitrije. Dosud se carovi narodily dvě dcery, proto děkoval Bohu za přízeň, kterou mu věnoval v podobě syna a vojenského úspěchu. V rozmezí několika měsíců se konaly jednak křtiny malého Dmitrije v Trojicko-Sergijevském klášteře a také křtiny posledního kazaňského chána,²⁴ který chtěl dobrovolně přestoupit na křesťanskou (pravoslavnou) víru. Byl pokřtěn v ledové vodě zamrzlé Volhy a přijal jméno Semjon. Během aktu, kterému byl jako car a faktický vládce Kazaně přítomen, se Ivan nachladil a na přelomu února a března roku 1553 vážně onemocněl.²⁵

Obecně je tento moment Ivanova života považován za zlomový. Během nemoci, kdy i dvorní lékaři považovali smrt cara za nevyhnutelnou, car na podnět d'aka Ivana Michajloviče

²¹ Srov. tamtéž, s. 37.

²² PAYNE, Robert – ROMANOFF, Nikita: Ivan Hrozný, Praha-Plzeň 2008, s. 168.

²³ VESELOVSKIJ, Stepan Borisovič: Car Ivan Groznyj v rabotach pisatelej i istorikov, Moskva 1999, s. 9-10.

²⁴ Ivan ponechal tatarským následníkům jejich titul, avšak přestěhoval je do Moskvy, kde jim věnoval dům a dovolil zřídit vlastní dvůr. Staly se z nich pouhé loutky a dekorace carského dvora.

²⁵ PAYNE – ROMANOFF: Ivan Hrozný, s. 122.

Viskovatého²⁶ doplnil poslední vůli a požadoval, jak bylo zvykem, aby bojaři složili přísahu věrnosti malému sotva půlročnímu Dmitriji. Část bojarů však složení věrnosti odmítla – ať už z důvodu podpory Ivanova bratrance Vladimira Starického, který v moment Ivanovy smrti představoval elegantní řešení situace, nebo s tendencí vyhnout se další regentské vládě za nezletilého cara, tentokrát pod taktovkou carevny rodiny Zacharijinových. Carova již existující podezřívavost se díky naprosté slabosti, kdy neměl dostatek sil ani k tomu, aby promluvil, ještě znásobila. Za zrádce považoval všechny, kteří nesložili přísahu Dmitriji, i bojary, kteří tyto zrádce obhajovali. Na to doplatil i mnich Silvestr, když se zastal Ivanova bratrance Vladimira Starického váhajícího ve složení přísahy. Někteří bojaři se snažili carovi svůj postoj vysvětlit, jak dokazuje případ Fjodora Adaševa, otce člena vybrané rady Alexeje Adaševa. Hájl se slovy: „*Bůh ví a ty též víš, ó care, že libáme kříž pro tebe a pro tvého syna careviče Dmitrije, ale nebudeme sloužit Zacharijinům.*“²⁷ To ovšem nebylo pro cara žádnou omluvou, protože jediné, na čem Ivanovi skutečně záleželo, bylo vložení vlády do rukou Dmitrije společně se synovým a Anastáziiným zabezpečením.

Během nemoci se neustále, pokud mu to zdravotní stav umožňoval, modlil a sliboval Bohu vykonání pouti do Kirillovského kláštera, kam se odebrala svého času i jeho matka Jelena přivolat modlitbami Boží přízeň k narození syna. Po svém uzdravení pouť do Kirillovského kláštera skutečně vykonal, na cestu s sebou vzal krom Anastázie a malého Dmitrije pouze své nejbližší, mezi nimiž nechyběl jeho pozdější oponent kníže Andrej Kurbskij.

Na počátku 60. let 16. století Ivana IV. negativně zasáhlo hned několik úmrtí. V první řadě se jednalo o jeho první manželku Anastázii, jejíž pozitivní vliv na mladého a zbožného cara se projevil nedlouho po její smrti. Ivanovo běsnění vyvolané ztrátou milované osoby ještě posílily pokoutné zvěsti o jejím otrávení. Z nich podezřelý Alexej Adašev byl ode dvora odeslán do Livonska, kde od roku 1558 probíhala rusko-livonská válka, a několik měsíců nato v Jurjevu zemřel. Další z podezíraných pop Silvestr odešel dobrovolně do Kirillovského kláštera a po výroku soudu svolaném k rozřešení jeho případu byl vykázán do Solověckého kláštera. Bez manželky Ivan IV. dlouho nezůstal, tentokrát si vybral princeznu Kočenej z „horké krve“ čerkeského náčelníka. Brzy po svatbě a křtu, při němž přijala jméno Marie, porodila syna Vasilije. Jeho smrt ve dvou měsících věku zasadila carovi novou ránu. Tu navíc

²⁶ Na počátku 40. let 16. století sloužil na nižší pozici v Posolském prikazu; v roce 1549 se stal jeho hlavou. Díky svým úspěchům v diplomatické sféře získal určitý vliv i na Ivana IV. Nedlouho po odstranění členů vybrané rady získal hodnost stážce pečeti. Na počátku roku 1570 protestoval proti prolévání krve bojarů, čímž si vysloužil carovu nemilost a následně i vězení. SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorievič: Carstvo terrora, Sankt-Peterburg 1992, s. 142-145.

²⁷ PAYNE – ROMANOFF: Ivan Hrozný, s. 124.

po půl roce umocnilo úmrtí Ivanova mladšího bratra Jurije a metropolity Makarije.

Stále častější nevole bojarů plnit carovy úkoly, jejich neschopnost ve velení a s tím související neúspěchy na livonské frontě vedly Ivana k vytvoření iluze, že mu všichni pouze brání v plnění jeho božího poslání – obrany poslední pravé víry v ruském carství. Od roku 1560, kdy došlo k rozpuštění vybrané rady a ke smrti jeho manželky Anastázie a metropolity Makarije, tedy všech, kteří měli na Ivana silný pozitivní vliv, nechal car volný průběh svým krvavým náladám. Postupně tak výrazně omezil početnost ruské aristokracie, především stoupenců Vladimira Starického a všech, kteří se s bojarskou opozicí přátelili.

Nakonec v prosinci roku 1564 car abdikoval a odjel z Moskvy do Alexandrovské Slobody. Lidu nechal oznámit, že vládnout s bojary, kteří ho neustále omezují ve státnických záležitostech, není možné. Procesí poddaných proudící k Ivanovu dočasnému dvoru v Alexandrovské Slobodě prosilo, aby se jejich car vrátil a ušetřil lid božího trestu, který by je nepochybně stihl (lidé stále měli na paměti, že car daný Bohem je požehnání a jeho absence na carském trůně je Boží trest). Ivan přislíbil svůj návrat pod podmínkou neomezenosti své vlády a práva výběru vykonavatelů jeho vůle, které nebude závislé na jejich hierarchickém postavení. Souhlasem s touto podmínkou postupně došlo ke zřízení opričniny, která byla v ruském státě realizována po dobu sedmi let. Car si vytvořil vlastní opriční dvůr, jehož členy se stali méně urození lidé, kteří tak byli oddanějšími služebníky, protože carovi vděčili za svůj postup. Stejně tak i opričné vojsko získávalo své velitele na základě volného výběru cara, založeného na osobních preferencích a schopnostech.

III. KNÍŽE ANDREJ MICHAJLOVIČ KURBSKIJ

Kníže Andrej Michajlovič Kurbskij²⁸ byl představitelem starodávneho šlechtického rodu jaroslavských knížat. Ve druhé polovině 15. století za vlády Ivana III. bylo jaroslavské knížectví připojeno k moskevskému, z někdejšího nezávislého vládce se stal vojevoda podřízený centru a šlechta jaroslavského knížete přísahala věrnost velikému knížeti moskevskému.²⁹ Většina příslušníků jaroslavské šlechty si po ztrátě nezávislosti zvolila cestu legální služby carovi, která jim umožňovala společenský postup a slibnou kariéru. Od konce 15. století do první třetiny 16. století se nacházelo velké množství jaroslavských knížat na vojevodských funkcích. Zpočátku byli méně zastoupeni v bojarské dumě a jejich kariéra se v konfrontaci s většími rody ukázala jako problematičtější. Ani úspěchy některých osobností z jaroslavského rodu na této situaci nic nezměnily. Pád z pozice jaroslavských vládců do pozice služebníka moskevských carů byl o to bolestivější, že jaroslavská knížata byla po dlouhá léta zvyklá náležet k elitě ruské šlechty. Tím také byly zapříčiněny mnohé ambice i komplexy Kurbského.

Co se týká rodu Kurbských, v písemných pramenech z počátku 16. století jsou jeho členové zmiňováni na velitelských pozicích. Největší úspěch z představitelů rodu zaznamenal kníže Semjon Fjodorovič Kurbskij, účastník mnoha tažení za vlády Vasilije III., o němž sám Andrej Michajlovič Kurbskij psal jako o „známém nejen v zemi, ale i za jejími hranicemi“. Méně významně se rod Kurbských projevil v administrativních funkcích. Hodnost bojara jako první získal pravděpodobně Semjon Fjodorovič Kurbskij, ale důvěryhodnými se podle Filjuškina i Gorského jeví zprávy o bojarském důstojenství až u knížete Michaila Michajloviče Kurbského (otec Andreje Michajloviče Kurbského), který titulu dosáhl buď na přelomu let 1539/1540 nebo v roce 1544.³⁰

Rod Kurbských se zdárně vypořádal i se špatným výběrem politických partnerů, čímž se několikrát dostal do konfliktu s velkým knížetem. Během volby Ivanova otce Vasilije III. totiž podporovali jeho oponenta, Vasilijova synovce Dmitrije Ivanoviče.³¹ Dalším projevem antipatií k Moskvě bylo vystoupení Semjona Fjodoroviče, který odsoudil rozvod velkého

²⁸ Přízvisko „Kurbskij“ bylo odvozeno od jména rodové votčiny, vesnice „Kurbe“ ležící poblíž Jaroslavle a získal ho zakladatel rodu kníže Semjon Ivanovič (zemřel 1528).

²⁹ FILJUŠKIN, Alexandr Iljič: Andrej Kurbskij, Moskva 2008, s. 38.

³⁰ Tamtéž, s. 40-41.

³¹ Dmitrij Ivanovič byl synem Ivana Ivanoviče, nejstaršího syna Ivana III. Po smrti otce v roce 1490 byl Ivanem III. jmenován jako jediný následník a korunován na velkoknížete vladimírského. Nakonec v roce 1502 za pomoci své matky (druhé manželky Ivana III. Sofie Paleologovny) obdržel od otce následnické požehnání druhý nejstarší syn Ivana III. Vasilij, který dosedl v roce 1505 na moskevský trůn. Dmitrij Ivanovič zemřel ve vězení v roce 1509.

knížete Vasilije III. z důvodu dosavadní bezdětnosti a absence následníka. Za to ho stihla Vasilijova klatba a do své smrti byl ode dvora odvržen.³² V dané době nebyly podobné antipatie k moskevskému velkoknížeti žádnou výjimkou, spíše naopak. Podmaněná údělná knížata v něm viděla uzurpátora a dosud nezávislí vládcové údělů v mnoha případech nevnímali pád moci svých sousedů jednoznačně pozitivně.

Andrej Michajlovič Kurbskij se narodil Michailu Michajloviči Kurbskému a Marii Michajlovně Tučkovové z bojarského rodu Morozovových³³ jako prvorozený syn. Místo jeho narození není známo, předpokládá se jen rok 1528, při jehož určení je třeba vyjít z Andrejovy Historie o velikém knížeti moskevském, kde uvádí, že v roce dobytí kazaňského chanátu mu bylo 24 let. O Andrejově životě prameny až do roku 1547, tj. do jeho 19-ti let, mlčí, patrně z důvodu, že nebylo zvykem v dané době zmiňovat se v písemných projevech o dětech. Pouze v Historii o velikém knížeti moskevském je Kurbskij uveden jako jedno z bojarských dětí,³⁴ jimiž se Ivan IV. ve svých patnácti letech obklopil a se kterými „jezdil na koních po cestách i náměstích a loupil a zabíjel“.³⁵

Andrej se narodil v době, kdy vrcholila antiúdělná politika moskevského knížete a od svého mládí pravděpodobně vyrůstal v prostředí, které se nepříznivě vyjadřovalo a stavělo ke vznikající centrální moci moskevských vládců. Byla mu vštěpována nenávist k Moskvě i k jejím panovníkům, což zapříčinilo, že na ně pohlížel jako na „odvěké parazity živící se na ruském státu a na Ivana III. a Vasilije III. jako na hrdinné lupiče svých poddaných a vrahy s rukama zbrocenýma krví vlastních příbuzných“³⁶ i v době, kdy vstupoval do státních služeb.

Poprvé je kníže zmíněn v roce 1547 v úředním spise ze svatby knížete Jurije Vasiljeviče.³⁷ Za počátek kariéry ve státním aparátu lze počítat druhá zmínka o něm v „Razrjadné knize“³⁸ z roku 1549.³⁹ Další záznam nalezneme v „Tysjačné (tisící) knize“⁴⁰

³² Zmiňuje se o tom i Historie o velikém knížeti moskevském, kde Kurbskij dále popsal osudy těch, kteří se proti rozvodu cara postavili. Jeho předek Semjon Fjodorovič byl donucen odejít ode dvora, car mu nikdy neodpustil. Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 312-313.

³³ RYKOV, Ju.D.: Knjaz A.M. Kurbskij i jeho koncepcija gosudarstvennoj vlasti, in: Rossija na putjach centralizacii, Moskva 1982, s. 193.

³⁴ Bojarskými dětmi byli nazýváni šlechtici, jejichž starší příbuzní se ve službách u dvora již osvědčili. Jednalo se jak o syny zasloužilých se carových družiníků, tak o bratry či jiné příbuzné.

³⁵ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 314-315.

³⁶ GORSKIJ, Andrej Michajlovič: Žizn i istoričeskoje značenie knjazja Andreja Michajloviča Kurbskago, Kazaň 1858, s. 22.

³⁷ FILJUŠKIN, Alexandr Iljič: Andrej Michajlovič Kurbskij, in: Voprosy istorii 1999, číslo 1, s. 82.

³⁸ Kniha s nařízenímí na každoroční jmenování na vojenské, civilní a dvorské služebné posty. Původně je vedl d'ak velkoknížecí kanceláře, později razrjadnyj prikaz.

³⁹ GORSKIJ: Žizn, s. 21.

⁴⁰ Seznam tisíce nejlepších příslušníků šlechty, kteří sloužili carovi. Jsou zde rozděleni podle funkcí, které zastávali u dvora - bojaři, okolničci, zbrojníci, pokladníci, děti bojarské rozdělené podle rodů, k nimž přísluší, a podle „čtvrtí“ území, která služebně obdrží v rámci poměstného systému. SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič: Russkaja istorija IX-XVII vekov, Sankt-Peterburg 2006, s. 520.

z roku 1550, ve které je jmenován „synem bojarským“ a je uveden ve spise na druhém místě. Zároveň je možné z této knihy zjistit, že mu tehdy bylo přiděleno 200 „čtvrtin“⁴¹ půdy v blízkém okolí Moskvy. Podobně jako šlechtici v ostatních evropských zemích či příslušníci urozených rodů na Rusi i Kurbskij si začal budovat vojenskou kariéru. Dostal se k armádě v době, kdy carská linie zahraniční politiky směřovala k eliminaci jednotlivých částí bývalého útvaru Zlaté Hordy – Kazaňského, Astrachaňského a Krymského chanátu. Jeho účast je zaznamenána už v prvním tažení na Kazaň v roce 1549, kde na sebe pravděpodobně poprvé upoutal carovu pozornost. Přestože první pokus o pokoření Kazaně nebyl korunován úspěchem, Kurbskij byl nedlouho po něm oceněn velitelskou funkcí. V novém tažení proti Kazani (1552) již velel 12 tisícům jezdců a 6 tisícům pěších střelců.⁴² Sám Kurbskij během boje utrpěl četná zranění a skutečnost, že přežil, později považoval za Boží znamení.

V chanátu Kurbskij zůstal ještě dalších několik let, během nichž znovu prokázal svůj velitelský talent. Důvodem setrvání byla potřeba přivést k loajalitě zbylá města, která se ještě nepoddala, a ukončit nepokoje povolžských národů. V průběhu tažení proti Kazani Kurbskij sám sebe považoval za důležitý článek carské vlády a za představitele významného posláni – jeho úkolem bylo podmanit si vzbouřence, kteří i nadále odolávali. Dalšího Ivanova válečného úspěchu, dobytí Astrachaně, se již Kurbskij neúčastnil, protože velel ruskému vojsku v Livonsku.

Během vážné carovy nemoci v roce 1553 Kurbskij nebyl zařazen mezi podezřelé z komplotu s Vladimírem Andrejevičem Starickým⁴³ a společně s Alexejem Adaševem doprovázel Ivana na pouti do Trinitského kláštera a kláštera sv. Cyrila, tzv. Kirillovská jízda⁴⁴ (květen–červen 1553), a upevnil si tak carovu přízeň a svou pozici v jeho blízkém okolí. Pravděpodobně car tímto způsobem ocenil Kurbského statečnost a chabrost projevenou v bojích o Kazaň a především jeho oddanost době, kdy carova autorita v důsledku zdravotní indispozice slábla. Poměrně rychle (v průběhu několika let) se tak Kurbskij stal jedním

⁴¹ Čtvrť – ruská plošná jednotka používaná do roku 1766 o velikosti zhruba 0,5 hektaru.

⁴² FILJUŠKIN: Andrej Michajlovič Kurbskij, s. 83.

⁴³ Vladimir Andrejevič Starickij (1533-1569) byl Ivanovým bratrancem, Vladimírův otec Andrej Ivanovič Starickij byl nejmladším synem Ivana III. Po smrti otce byl Vladimíru navrácen jeho úděl a až do carovy nemoci v roce 1553 stál opodál politického dění. V kritický moment se na něj obrátila část bojarů, kteří nechťeli novou regentskou vládu, tentokrát za malého Ivanova syna Dmitrije.

⁴⁴ Kirillovská jízda – zbožná pouť Ivana Hrozného po svatých kláštorech, kterou vykonal se svou rodinou, carevnou Anastázií a půlročním synem Dmitrijem, Danilem a Vasilijem Zacharijinovými, Alexejem Adaševem, knížetem Mstislavským a Andrejem Kurbským. Během cesty se Ivan zastavil u Vassjana Toporkova, který ho nabádal, aby si nedržel u dvora rádce, kteří jsou moudřejší než on sám, a nemusel jim být poslušen. Nešťastnou náhodou na zpáteční cestě zahynul Ivanův syn Dmitrij, který upadl chůvě do řeky Šeksny. O smrti Dmitrije se ve svém díle zmínil i Kurbskij. Popsal sice, že zemřel ještě na cestě do kláštera, nikoliv na cestě zpět, ale ostatní podrobnosti potvrzuje. PAYNE – ROMANOFF: Ivan Hrozný, s. 126-129; Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 360-361.

z nejbližších přátel Ivana IV. Dokladem toho je rychlý kariérní postup, vojenské úspěchy a v neposlední řadě také věk – Kurbskij byl o pouhé dva roky starší než car. Je třeba mít na paměti i to, že v tuto dobu byl kníže členem vybrané rady, která na Ivana měla pozitivní vliv. O carově přízni svědčí také fakt, že v roce 1556 byl Kurbskij ve věku 28 let povýšen do bojarského stavu.

Své zásluhy o stát a vojenský um Kurbskij opět prokázal v roce 1558, kdy se s ruskou armádou vydal k hranicím Livonska. Tím započala s přestávkami téměř čtvrt století trvající livonská válka (1558-1582). Kurbskij, toho času velitel strážního oddílu, vzpomínal na počáteční úspěchy tažení ve své Historii o velikém knížeti moskevském takto: „*Car nás poslal společně se čtyřiceti tisíci vojáky dobývat nejen pole a města, ale celou zemi. Bojovali jsme celý měsíc a nikde nenarazili na odpor krom jednoho města, které se výrazněji bránilo, ale dobyli jsme i to. Dosud jsme z velikého města Pskova urazili čtyřicet mil a rychle se dostali až k městu Ivangorod, které se nachází na samé hranici jejich země. Vezli jsme s sebou již velké bohatství, protože tato země byla velmi bohatá a její obyvatelé hrdí, přestože odpadli od křesťanské víry a obyčejů svých předků.*“⁴⁵ Počáteční úspěchy, kdy dobytelská vojska rychle postupovala, byly dány příznivou mezinárodní situací – po dlouhých letech byla uzavřena kazaňská i astrachaňská otázka, Moskva byla nyní zabezpečena proti Krymu, bylo uzavřeno příměří se Švédskem a navíc moskevský stát těžil z podpory rakouských Habsburků a římské kurie.⁴⁶ Již po půl roce byl Kurbskij jmenován ve velení druhým nejvyšším a důvěru splatil úspěšnými boji o řadu měst, včetně Jurjeva Livonského (Děrpťu) a Wolmaru,⁴⁷ pozdějších svědků korespondence mezi ním a carem.

V roce 1559 car Kurbského povolal znovu na jižní hranici proti dalšímu předpokládanému tatarskému útoku. Na livonské válčiště se vrátil následující rok a jako jeden z poradců cara doporučoval vést útok proti krymskému chánovi a jednou pro vždy tak omezit téměř neustálé nebezpečí, k čemuž ho vedl pravděpodobně i hladký průběh bojů v Livonsku. Přestože car návrh nepřijal, Kurbskij byl pověřen velením celého livonského vojska. Po necelém půl roce se však musel podřídit veliteli nově příchozího vojska.⁴⁸

Za jednu z významných příčin Kurbského pozdějšího útoku na Litvu je možné považovat jeho neúspěch u Nevelu⁴⁹, kde narazil na litevské vojsko. Je to zároveň jeden

⁴⁵ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 368-369.

⁴⁶ Ta spočívala ve slibu Moskvy vytvořit protitureckou ligu, do níž však Ivan IV. nijak nespěchal. SERCZYK, Władysław: Ivan IV. Hrozný, Praha 2004, s. 124.

⁴⁷ Wolmar – dnes Valmiera v Lotyšsku; Děrpť – dnešní Tartu v Estonsku.

⁴⁸ V létě roku 1559 Ivan poslal do Livonska vojsko o síle čtyřiceti tisíc vojáků, jehož prvním vojenským cílem se stalo město Fellin, dobyté v roce 1560. GORSKIJ: Žizn, s. 105.

⁴⁹ Leží jihozápadně od města Velikije Luki, dnes nedaleko rusko-běloruských hranic.

z bodů, kterým se věnoval ve své korespondenci s carem a kterou mu car vytýkal. Záznamy polské strany hovoří zcela jasně. „*Na podzim roku 1563 se k varšavskému sejmu donesla zpráva z Litvy o porážce čtyřicetitisícového ruského vojska u Nevelu. Tam bylo posláno 1500 vojáků a 10 děl. Jeho velitel postavil vojáky i s děly na výhodnou pozici tak, že měl po obou stranách vodu. Hrst nepřátel udivila velitele Kurbského natolik, že rozkázal svým vojákům nahnat je do Moskvy karabáčem. Bitva trvala až do večera a padlo v ní podle polského autora sedm až osm tisíc Rusů, do nichž nebyli započítáni padlí a utonulí při pronásledování. Car veškerý neúspěch tohoto střetnutí připisoval Kurbskému, přestože znovu utrpěl mnohá zranění. Svůj popis celé události polský autor zakončil s tím, že „se Kurbskij obával, že ho někdo před carem obviní, a proto utekl k nám. Král mu věnoval mnohá území, Kovel a další, a do erbu mu dal lva.“⁵⁰ Jako jeden z velitelů zadního voje byl považován za strůjce nezdaru, v němž car spatřoval první náznak jeho zrady. Kurbskij ztratil carovu naprostou přízeň a sám se od této chvíle obával jeho hněvu a projevů nemilosti. Na počátek roku 1563 car chystal další tažení – tentokrát pochod na město Polock, jeden z hlavních opěrných bodů nepřítele na východní hranici. V něm byl Kurbskij opět určen jako velitel strážního oddílu a znovu se vyznamenal. Během návratu z tažení proti Polocku byl Kurbskij Ivanem IV. při zastávce ve městě Velikije Luki 3. dubna 1563 jmenován prvním vojevodou pro Jurjev Livonský.⁵¹ V této funkci Andrej Kurbskij setrval až do svého útěku na jaře roku 1564.*

Na první pohled to bylo nepochybné povýšení a důkaz carovy důvěry, neboť Jurjev měl pro Ivana mimořádný význam. Kurbskij se tak stal místodržícím celé dobyté oblasti Livonska, jehož situace se od počátku války změnila. V roce 1559 se velmistrem řádu stal Gotthard Kettler, jemuž v souvislosti s průběhem livonské války nezbylo než po dvou letech řádových vojenských neúspěchů uzavřít dohodu s polským králem Zikmundem II. Augustem o spojení obou států pod jeho vládou. Kettler si však pro sebe vymohl Kuronsko a Zemgalsko jako lenní vévodství závislá na Polsku. Livonský řádový stát se tak rozpadl a jeho území po částech připadlo Rusku, Švédsku, polsko-litevskému státu a Dánsku. Od této chvíle byl Ivan IV. konfrontován se všemi státy podílejícími se na dělení bývalého řádového státu, i když ne vždy se všemi najednou.⁵²

Druhou stranou mince zdánlivého kariérního postupu se pro Kurbského stala odpovědnost za veškeré dění v Livonsku. Kurbskij ručil za bezúhonost válečné zóny, kterou mohl kdykoli napadnout kdokoli, v níž mohlo dojít k dezercím ruského vojska a kde navíc musel hlídat i problém pašeráctví a jiných protizákonných obchodních styků probíhajících

⁵⁰ Srov. tamtéž, s. 114-115.

⁵¹ Rusky Jurjev nebo Děrpt, německy a švédsky Dorpat, dnes Tartu v Estonsku.

⁵² GORSKIJ: Žizn, s. 106.

ve válečné oblasti. To bylo způsobeno především ruským pronájmem přístavu Narva, odkud byl organizován obchod ruského státu se západní Evropou. O činnosti Kurbského v Jurjevě se obecně ví velmi málo a zřejmě v tomto období se nachází vysvětlení jeho útěku na Litvu. Při jeho interpretaci není možné se opřít o Historii o velikém knížeti moskevském, protože její svědectví končí rokem 1560 obviněním knížete Kurbského carem z nevděku a zvěstmi o vypuknutí běsnění na Rusi a, přestože pokračuje událostmi po roce 1564, dále se Kurbského osudy nezabývá. Nedostatek pramenů se vysvětluje také tím, že Kurbskij nenašel vhodnou formu, do níž by zahrnul informace o tom, jak bojoval proti svému budoucímu spojenci – polsko-litevskému státu. Není tedy jasné, proč Kurbskij o příčinách své emigrace ani o svém jurjevském pobytu, který představuje druhý vrchol jeho kariéry, nic nezaznamenal. O jeho aktivitách v Livonsku vyplouvají na povrch zprávy na základě nepřímých informací. Především se ukázalo, že přestože byl Kurbskij vynikajícím velitelem, jako administrátor a politik zklamal. Dále existují zprávy, že Kurbskij chtěl získat na svou stranu švédského místodržícího v Livonsku, který však byl nakonec chycen Švédy a uvězněn za zradu. Ruské vojsko utrpělo od Švédů porážku a Kurbského dvojí hra byla prozrazena. Ukázalo se, že Kurbskij vedl rozhovory také s Rigou, ale nakonec vstoupil v tajné rozhovory s litevskými magnáty Radziwiłły.⁵³

Po svém zklamání ve vojenské kariéře a následném fiasku místodržícího v Jurjevě se Kurbskij začal věnovat knihám a zvykat si na novou roli spisovatele. Byl o dva roky starší než car a díky tomu s ním mohl rozmlouvat bez zastrašování z pozice zkušeného muže, jak to před ním dělal Silvestr, a zároveň s carem sdílel církevní i některé politické ideje. Kurbskij uměl číst a psát v ruštině, ale byl zběhlý i v církevní slovanštině, řečtině a latině. Spolupracoval s Maximem Grekem⁵⁴ a dalšími vzdělanými mnichy své doby, překládal do církevní slovanštiny Jana Chrysostoma, Basilea Velikého, Řehoře z Naziánu a mnoho dalších teologů. Kvůli Ciceronovi a jeho velkolepému dílu se rozhodl naučit i latinsky.⁵⁵ Velmi často ve svých textech citoval z Bible a církevních otců a byl oddaným služebníkem pravověrné církve.⁵⁶ Nelze přesně zjistit, kde Kurbskij získal své vzdělání, je možné pouze

⁵³ FILJUŠKIN: Andrej Kurbskij, s. 113-115.

⁵⁴ Maxim Grek se narodil v Řecku a vzdělání získal na západoevropských univerzitách v Paříži a ve Florencii, kde se naučil několika jazykům. Za vlády Vasilije III. přišel na Rus, aby roztřídil a přeložil do slovanského jazyka panovníkovu rozsáhlou knihovnu náboženských textů. Pracovitý Grek sestavil soupis všech knih a ve spolupráci se třemi Moskvany přeložil mnoho různých knih (mezi nimi i Glosovaný žaltář), opravil nepřesnosti a chyby v již dříve přeložených textech a sepisoval mravoučné traktáty. Nakonec upadl v nelibost a byl obviněn z překrucování Písma a záměrných oprav církevních textů. Zemřel v jednom z tverských klášterů.

⁵⁵ PAYNE – ROMANOFF: Ivan Hrozný, s. 176.

⁵⁶ Kurbskij se dmul pýchou, že jeden z jeho předků, kníže Fjodor Rostislavič, kanonizovaný 1463, pocházel z rodu Vladimíra Monomacha, který je starší než rod předků moskevského cara. Mezi Kurbským a carem však existovalo vzdálené rodinné spojení – přes matčinu linii byl Kurbskij spřízněn s carevnou Anastázií.

poznamenat, že jeho znalosti byly na vynikající úrovni, kterou ještě v průběhu let spolupráce s Maximem Grekem zdokonalil.

Během 60. let 16. století rostlo v Kurbském rozhořčení nad libovůlí, krutostí a nezákonností carova zásahu proti bojarům, služné šlechtě i obyčejným lidem z řad jejich přívrženců. Sám měl velké množství přátel, kteří byli stoupenci Adaševa a byli proto systematicky likvidováni. V obecnější rovině Kurbského netěšila situace ruského státu, jemuž se nedostávalo duchovní síly, ale ani materiálních a lidských zdrojů, což umožnilo vnějším silám prodávat jejich děti do otroctví a velikými daněmi zatěžovat obyvatelstvo a obchodníky.⁵⁷

Vzájemné nepochopení cara a Kurbského bylo zakončeno tím, že během jediného dne obdržel Kurbskij od krále Zikmunda II. Augusta dopis, pečetní prsten i bezpečný doprovod, který ho měl dovést do města Wolmar v polsko-litevském soustátí.⁵⁸

RYKOV, Ju.D.: Knjaz A.M. Kurbskij i jeho koncepcija gosudarstvennoj vlasti, in: Rossija na putjach centralizacii, Moskva 1982, s. 193.

⁵⁷ Srov. MADARIAGA, Ivan the Terrible, s. 161.

⁵⁸ Zde přijal titul knížete jaroslavského zdůrazňující odkaz a moc jaroslavských úředních knížat oproti doposud užívanému titulu knížete kurbského, který vycházel pouze z vlády nad obcí Kurbe, což je doloženo jeho použitím v předmluvě k dílu Novyj Margarit – „*Předmluva velmi hříšného Andreje Jaroslavského ke knize své, jižto se slouží pojmenovat Novyj Margarit*“. AUERBACH, Inge: Novyj Margarit: Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbütteler Handschrift. Bd. 1. Lieferung 1., Giessen 1976, s. 1.

IV. ÚTĚK KNÍŽETE KURBSKÉHO

Myšlenka na útěk z rodné země se pravděpodobně poprvé u knížete Andreje Michajloviče Kurbského⁵⁹ objevila v souvislosti s očekáváním ocenění svého posledního vojenského úspěchu, kterého se mu však nedostalo. Přestože jej sám po návratu z úspěšného tažení na město Polock (1563) očekával, car mu přikázal jet do Jurjeva. Tento rozkaz byl o to podivnější, že car dal na shromáždění vojsk před novým tažením necelý měsíc. V případě, že by se ho měl zúčastnit (stejně jako mnoha jiných předtím), nestihl by se k vojsku vrátit a navíc by byl vázán místodržitelskou funkcí v Livonsku. To si uvědomoval i Kurbskij než odjel do Jurjeva a v celé záležitosti tušil nebezpečí. Dosud totiž nezapomněl, že tato pevnost, nyní v ruském záboru Livonska, posloužila jako prostředek k odstavení z politické scény už v případě Alexeje Adaševa. Nebyly to ještě ani tři roky od doby, kdy odjel Adašev do Jurjeva, byl uvězněn a posléze zemřel.⁶⁰

Roční služba v Jurjevě Kurbskému vypršela 3. dubna 1564. Zůstal tam však ještě další tři týdny, kvůli zvláštnímu nařízení z Moskvy. Vzhledem ke vzpomínce na nedávný osud Adaševa však toužil svůj pobyt ukončit co nejrychleji.⁶¹

Plán útěku na Litvu se Kurbskij rozhodl uskutečnit 30. dubna 1564. Zanechal v Jurjevě těhotnou ženu a devítiletého syna, přestože mu muselo být jasné, jaký smutný osud je potká – nakonec byli společně s Kurbského matkou uvrženi do vězení.⁶² V temné noci se spustil po provaze z pevnostní stěny a společně s věrnými druhy,⁶³ kteří na něj ve spolehlivém úkrytu čekali, odjel do Wolmaru. Většina z nich sloužila Kurbskému už od jeho mládí, sdíleli společně s ním útrapy i vojenské úspěchy; ostatní náleželi k rodinám, které upadly v carovu nemilost.⁶⁴ Velké množství společníků svědčilo o tom, že tento útěk byl jednou z největších kolektivních emigrací z ruského státu na Litvu v průběhu 16. století. Z informací obsažených v pozdější korespondenci s Ivanem IV. je zřejmé, že si s sebou nestihl vzít téměř nic ze svého majetku krom výzbroje a několika málo knih, kterých si velmi cenil. Jednou z příčin spěchu mohla být zpráva, kterou obdržel od svých moskevských přátel. Ti ho nejspíš tajně upozornili, že se car dozvěděl o jeho „zrádných“ činech a chtěl ho potrestat.⁶⁵ Je však také možné, že nic

⁵⁹ Někdy bývá označován jako „první ruský disident“. FILJUŠKIN, Alexandr Iljič: Těrmíny „car“ i „carstvo“ na Rusi, in: Voprosy istorii 1997, číslo 8, s. 144.

⁶⁰ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 88.

⁶¹ SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, Smolensk 1998, s. 224.

⁶² MADARIAGA: Ivan the Terrible, s. 162.

⁶³ Byli jimi bojarské děti S. M. Vešňakov, G. Kajsarov, N. Někljudov, I. N. Tarakoanov a další, celkem asi 12 lidí. SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 224.

⁶⁴ GORSKIJ: Žizn, s. 151.

⁶⁵ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 89.

ze svého majetku neprodal, aby zbytečně nevzbudil podezření. Pozdní legendy mluví o spontánním jednání, které vyvolaly emoce na krvavé represe Ivana IV. Podobně situaci líčí i ruský historik 19. století Nikolaj Gerasimovič Ustrjalov. Podle něj se Kurbskij ve chvíli, kdy se dozvěděl o rozlícenosti cara, zalekl jeho hněvu a zařekl se, že nebude čekat na chvíli, kdy si pro něj přijdou. Své ženě tehdy Kurbskij napsal: „*Co mi odpovíš? Chceš mě vidět u sebe, ale mrtvého, nebo pouze slyšet o mě, že jsem živ, ale někde daleko, tobě z očí?*“ Ona mu odpověděla: „*Nejen, že tě nechci vidět před sebou mrtvého, ale nechci ani slyšet o tvé smrti!*“⁶⁶ Skutečností však zůstává, že tři měsíce před Kurbského útekem (na počátku roku 1564) došlo k porážce carského vojska, které upadlo do léčky knížeti Mikołaji Radziwiłłowi, který díky Kurbskému disponoval přesnými informacemi o carské armádě a mohl se na ni náležitě připravit. Kurbskij v pozici livonského místodržícího přivezl zprávu o porážce do Moskvy. Car dal ihned popraviti dva bojary, knížete Repnina a Jurije Kašina, o nichž se domníval, že se tajně domlouvají s Litevci. Popravy udělaly na Kurbského zřejmě takový dojem, že se rozhodl z ruského carství uprchnout. Ve svém prvním dopise carovi Andrej Kurbskij vystupoval právě proti provedení akce hněvu na těchto dvou knížatech.

Společně se svými věrnými se měl Kurbskij sejít s litevskými „hostiteli“ ve městě Wolmar. Po překročení hranice však zamířil k zámku Helmet,⁶⁷ kde si chtěl najmout do Wolmaru průvodce. Když po přechodu hranice helmetští vojáci knížete zpozorovali, nevědouce nic o rozhovorech s litevským velením, zaradovali se, že se jim naskytla příležitost odměnit se mu za všechny strasti způsobené rodnému Livonsku. Zajali ho, oloupili a způsobili další příkoří. Do Wolmaru se nakonec dostal zbídačený a úplně ožebračený.⁶⁸ Nutno však podotknout, že v době, kdy Kurbskij přecházel hranici, měl u sebe na tehdejší časy velké množství peněz. Krom měšce zlata s sebou nesl velké množství zahraničních mincí – dukáty, zlaté, stříbrné tolary i ruble. Již 4. července 1564 obdržel Kurbskij od krále Zikmunda darovací listiny k držbě kovelského panství⁶⁹ „na věčné časy“. Dle litevských zákonů však takováto listina nedávala právo úplného vlastnictví. Nestačilo rozhodnutí krále, bylo potřeba projednat tuto záležitost na sejmu. Krom kovelského panství Kurbskij od krále získal také panství Krevské ve vévodství vilenském, ale ani jeho držbu neměl plně potvrzenou, protože král neměl právo darovat cizincům žádné statky.⁷⁰ Ještě před jejich obdržení se obrátil

⁶⁶ FILJUŠKIN: Andrej Kurbskij, s. 125.

⁶⁷ Helmet – dnešní Helme v Estonsku ležící nedaleko města Tõrva.

⁶⁸ FILJUŠKIN,; Andrej Kurbskij, s. 126.

⁶⁹ Kovelské panství se rozkládalo mezi řekami Vislou a Bugem a bylo vývozcem obilí a lesních produktů, těžila se v něm železná ruda, rozvíjelo včelařství a lov zvěře. Součástí panství byl město Kovel (leží na severozápadě dnešní Ukrajiny), dvě menší města Vižva a Miljanoviči a 28 vesnic, celkem 8907 duší. GROSKIJ: Žizn, s. 152-153.

⁷⁰ Tamtéž, s. 151-152.

na cara v dopise⁷¹, v němž za příčinu odchodu na Litvu uvedl carské perzekuce.⁷²

V odpovědi na dopis Kurbského car nebyl nijak upřímný. Obhajoval se, že původně chtěl pouze zmírnit Kurbského vliv a zmenšit jeho slávu, ale že vůbec nepomýšlel na trest smrti. Navíc velmi ostře vyčítal Kurbskému, že uvěřil pomluvám svých přátel, utekl za hranice, a to všechno „*kvůli jeho (carovu) jedinému malému slovu hněvu*“.⁷³ Nutno dodat, že ani Ivan neznal pravdu o útěku svého bývalého přítele. Okolnosti Kurbského útěku nejsou ostatně zcela vyřešeny dodnes a mnohé otázky zůstávají otevřené.

Ruský historik Ruslan Grigorjevič Skrynnikov však podává vysvětlení následující. Podle jeho verze nejprve Kurbskij obdržel dva listy. Autorem prvního byl litevský hejtman kníže Mikołaj Radziwiłł, druhý list psal král Zikmund II. August. V nich oba dva vybízeli Kurbského k ukončení služby carovi a k odchodu na Litvu. Ve chvíli, kdy bylo vše dohodnuto, dostal Kurbskij další dva listy od Radziwiłła i Zikmunda, ve kterých mu král sliboval svou přízeň a kníže Radziwiłł ho ujišťoval o náležitém zaopatření.⁷⁴ Vezme-li se v úvahu vzdálenost, nedokonalost tehdejších možností dopravy, špatný stav cest i skutečnost, že na rusko-litevských hranicích zuřila válka, pravděpodobně se rozhovory o několik měsíců, možná i déle, protáhly.⁷⁵

Dnes jsou k dispozici další dokumenty, které objasňují Kurbského odchod z Ruska. Jedná se o dopis polského krále Zikmunda, který jeden a půl roku před útekem Kurbského psal knížeti vitebskému a děkoval mu za starost věnovanou záležitostem, které se týkaly Kurbského. Dále existuje dopis polského krále radě velkého knížectví litevského⁷⁶, v němž král chválil vitebského knížete za péči, kterou Kurbskému v prolitevských záležitostech věnoval.⁷⁷ Je možné, že knížetem je myšlen výše zmíněný Radziwiłł. Zřejmě tedy u počátku soukromých rozhovorů Kurbského s Litevci stál on. Zajímavé je, že králův první list Kurbskému je z doby jeden a půl roku před samotným útekem. Zikmund, který v tuto dobu ve vojenských střetech zakusil několik nezdarů, si byl nejspíš dobře vědom toho, že případné zběhnutí Kurského by pro něj mohlo být do jisté míry přínosné, především ze zpravodajského hlediska. Přece jen působil Kurbskij po mnoho let v carově blízkosti i v armádě a disponoval tedy velkým množstvím informací o síle, taktice, disciplinovanosti či zásobování carského vojska, ale i zprávami o Ivanových plánech.

⁷¹ Jedná se o první list knížete Kurbského carovi.

⁷² SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 224.

⁷³ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 89.

⁷⁴ SOLOVJOV: Istorija Rossiji, s. 155.

⁷⁵ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 90.

⁷⁶ Dopis je datován do 13. ledna 1563.

⁷⁷ SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 225.

Nedlouho po svém příchodu na Litvu se Kurbskij účastnil pochodu na město Polock, ve kterém působil jako králův poradce dobře znalý poměrů v ruském vojsku i v jeho plánech a také jako velitel vlastní hotovosti – dvou set jezdců.⁷⁸ Výprava na Polock však byla neúspěšná. Radám Kurbského věřili ostatní velitelé jen málo, stále ho považovali za zrádce.

V zimě 1565 vytáhl s velkým královským vojskem na území v blízkosti Velikých Luk a od Zikmunda II. Augusta si za toto tažení vysloužil slova chvály a uznání, od ostatních důvěru, kterou jako moskevský uprchlík už od příchodu na Litvu postrádal. Přestože však měl být zavázán všem, kteří mu projevíli přízeň (tedy především králi Zikmundovi), zůstal umíněným a nepokorným poddaným usilujícím o co nejvyšší stupeň samosprávnosti na svých obdržených panstvích. I titul knížete kovelského si přisvojil a užíval v korespondenci svévolně, bez vědomí krále nebo sejmu, a porušil tak zákony litevského velkoknížectví.

Pět let po svém útěku Kurbskij znovu zasáhl do zahraniční politiky, i když tentokrát bez vážnějšího výsledku. Přestože neměl souhlas k jednání, pokusil se s císařem Maxmiliánem II. uzavřít rusko-habsburskou koalici proti Turecku. Hnací silou bylo pro Kurbského zhoršení vzájemných vztahů mezi Ruskem na jedné a Tureckem a Krymským chanátem na straně druhé. Je také možné, že pokud Kurbskij považoval svůj „odchod“ z ruského státu za odchod, tzn. ne za útěk, zůstávala mu možnost návratu, kterou by po zprostředkování takovéto koalice mohl se ctí uskutečnit. Císař Maxmilián II. se návrhu nebránil, problematickým se však ukázal postoj ruského cara, který se sice sám obával o své jižní hranice, nicméně nebyl ochoten válčit na dvou frontách a požadoval od císaře „*ukončení odboje ze strany Livonska a polského krále*“.⁷⁹

V pozdějších letech se již málo účastnil zahraničněpolitických aktivit krále a věnoval se svému rodinnému životu a vlastním problémům.⁸⁰ V nové zemi se nejspíše cítil i po svých vojenských úspěších v řadách králova vojska osamocen, rozhodl se proto začít nový rodinný život a v roce 1571 se oženil s dcerou litevského šlechtice. Přesto se mu ale v cizí zemi, v níž nezažil nic, na co by mohl vzpomínat, žilo špatně. Všechny cenné vzpomínky byly natrvalo spjaty s ruskou zemí. Navíc se mu ještě donesly zprávy o osudu jeho syna a ženy, kteří skončili svůj život v Ivanově vězení, dále o smrti vlastních bratrů i některých přátel. S vidinou útěchy ve svých trápeních se začal Kurbskij věnovat studiu latiny a filosofie.⁸¹

V roce 1573 byl vybrán jako jeden z poslanců volyňské země aby se dostavil do vsi poblíž Varšavy, kde mělo dojít k volbě nového polského krále. S nově zvoleným Štěpánem

⁷⁸ Svě statky získal Kurbskij na základě lenního práva vůči králi, musel tedy plnit svou zemskou vojenskou povinnost.

⁷⁹ Listy Ivana Hrozného, Praha 1957, s. 265-267.

⁸⁰ GORSKIJ: Žizn, s. 176.

⁸¹ Tamtéž, s. 169.

Báthorym se vydal na poslední vojenské tažení proti své rodné zemi. Stalo se tak v červenci roku 1579 a cílovým místem byl opět Polock. Kurbskij přivedl i sobě podřízené oddíly postavené na vlastní náklady.

Je zřejmé, že okolo útěku knížete na Litvu panuje ještě spousta nejasností, pro jejichž jasné vysvětlení chybí dostatek pramenů. Jak již bylo řečeno, o událostech let 1561-1564 nejdůležitější pramen – Historie o velikém knížeti moskevském – mlčí a stejně tak z informací, které jsou obsaženy v korespondenci knížete s carem, se dozvídáme především události minulé.

V. IVAN IV. A BOJAŘI

Při nástupu průběhu konfliktu mezi carem a šlechtou, je třeba mít na paměti, že během tzv. sjednocování ruských zemí sledovalo každé údělné knížectví především své vlastní zájmy. Údělná knížata zaujímala vysokou pozici v rámci staroruské hierarchie, ale proces centralizace nenávratně zlikvidoval jejich dřívější postavení. Do poloviny 16. století se uhájila asi 3-4 údělná knížectví, z nichž téměř všechna náležela bývalým litevským magnátům, jejichž rodové kořeny nebyly nijak spjaty s moskevskou šlechtou. Politika velikých knížat moskevských, jejímž účelem byla postupná eliminace údelů, s sebou však přinesla nenávist údělných knížat – ti viděli v moskevských vládci nezákonné narušitele starých práv a vrahy, pro které nic neznamenal život příbuzného, pokud z jeho smrti plynuly nějaké výhody.⁸²

Pro vládnoucí rod moskevských knížat bylo jedinou možností převrátit systém uspořádání moci a z ostatních knížat učinit své služebníky. Údělná knížata byla fyzicky likvidována během osobních střetů i při separatistických vzpourách, jak skutečných, tak i domnělých či vykonstruovaných. Namísto odebraných knížectví byly údělným knížatům vydávány oblasti na základě práv votčiny nebo poměstí.⁸³ Noví majitelé území vázaní službou carovi byli přeměňováni ve velitele velkoknížecího vojska.

Ivan IV. nemohl spravovat stát klasickými metodami, které užíval jeho otec či děd. Centrální panovnická moc se ustavovala postupně a šlechta si na ni musela pozvolna zvykat. Základem vlády Ivana III. a v menší míře i Vasilije III. byla zdánlivá neměnnost pozice šlechty. Tradiční vláda spočívala ve spolupráci velkoknížete s bojarskou dumou, složenou z členů nejvýznamnějších bojarských rodů. Postupně děd, otec i sám Ivan IV. oslabovali bojarský politický vliv a uzurpovali si stále větší díl na moci. Vyvrcholení situace nastalo za vlády Ivana IV., který se pokusil odstavit vysokou šlechtu od kormidla státu úplně. Nemohl se však rozejít s mocnou částí vysoké aristokratické opozice, která se proti němu vytvořila, bez podpory ostatní šlechty. Její náklonnost mohl získat rozšířením pravomocí a udělením četných privilegií, eventuálně i realizací programu šlechtických reforem. Car si ale vybral jinou cestu – odmítl se orientovat na celou šlechtickou základnu a rozhodl se vybudovat zvláštní politický korpus speciální šlechtické ochrany. Na tomto principu byly položeny základy opričniny zavedené v polovině 60. let 16. století. Opričníci měli užívat speciálních

⁸² GORSKIJ: Žizn, s. 21.

⁸³ Votčina – zemská država zděděná po otci, poměstí – dočasná (často doživotní) zemská država vázaná na konkrétní osobu, po jejíž smrti se území vracelo do správy panovníkovi. FILJUŠKIN: Andrej Kurbskij, s. 38.

privilegií, které se nakonec ukázaly ke škodě zbylé služné třídě.⁸⁴ Postupně totiž vyvstala otázka „quis custodiet ipsos custodes“⁸⁵ – kdo bude hlídat hlídače (opričníky) samotné.

Na počátku Ivanovy vlády vyslovil jeden ze spisovatelů-cizinců na moskevském dvoře Ivan Semjonovič Peresvětov⁸⁶ tezi, o které by se s jistou formou nadsázky dalo říci, že se mohla stát programem Ivanovy vlády: „*Ty, gosudare, musíš být strašlivý i moudrý, pokáním zredukuješ hříšné i pravdu přivedeš do své země.*“⁸⁷ Měl na mysli „pravdu“ zahubenou v byzantské říši za jejího posledního císaře.⁸⁸ Základním kamenem Peresvětovovy teorie o uspořádání společnosti a o společenském řádu byl silný panovník, který by svou autoritou a pevnou právní a soudní základnou nastolil řád. Peresvětov počítal s obyčejnými lidmi, kteří mají i své negativní vlastnosti, jako je sobectví nebo lakota, a podle něj by nebyl tím autoritativním prvkem Boží trest a víra ve věčná muka, nýbrž panovník se svými přísluhovači a drakonické tresty za použití krutých praktik. Car sice jednal v souladu s jeho tezemi, ale neužíval jich jako pevné doktríny.

Samotný termín „samoděržstvo“, k němuž se car nakonec upnul, označuje původ a přirozenost Bohem dané moci, ne však cestu, kterou je moc realizována. Rusko bylo již od časů Vladimíra, který přijal křest, svrchovaným královstvím, autokracií, a jeho panovník měl absolutní autoritu nad svými poddanými. Ivan IV. byl svrchovaným vládcem již od svého narození, nemusel si dobývat království, nemusel ho krást, zdědil ho a byl předurčen k tomu, aby v něm vládl. Tato skutečnost byla pro cara důležitá a často ji sám zdůrazňoval, např. anglické královně Alžbětě v jednom z dopisů napsal, že nebyla zrozena jako vládce, nýbrž že byla vyzdvižena k tomu, aby vládla.⁸⁹ Co však znamenalo samoděržstvo pro Ivana IV., který sám ze své vůle korunován carem dosedl na trůn? Je otázkou, zda jeho cílem byla moc ne absolutní, nýbrž neomezená, tedy ne daná Bohem, ale stejná, jako má Bůh.

⁸⁴ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 99.

⁸⁵ MADARIAGA: Ivan the Terrible, s. 172.

⁸⁶ Přestože jasné důkazy o jeho existenci chybí, většina historiků se shoduje v tom, že details z jeho života, zachycené v dílech jemu připisovaných, zapadající do historických souvislostí doby nemohly být smyšlené. Ivan Peresvětov přišel na Rus kolem roku 1538 z velkoknížectví litevského. Do té doby sloužil už třem králům ve střední Evropě, polskému, českému a uherskému. Ve 20.-30. letech 16. století se účastnil válek o uherské nástupnictví, které vedl český král Ferdinand I. Habsburský a Jan Zápolský, kníže Sedmihradský a vazal sultána Sulejmana I. Vznešeného. Polská aristokracie se rozdělila na dva tábory – jeden stranil Ferdinandovi, druhý Janovi. Polský král sice zakázal polské šlechtě vstoupit do služby sedmihradského knížete, ale to nezabránilo asi třem stům pánům vstoupit do války proti Ferdinandovi. Mezi nimi byl i Ivan Peresvětov. Po uzavření dohody mezi Ferdinandem a Janem Zápolským vstoupil do služby k Ferdinandovi. SERCZYK: Ivan IV. Hrozný, s. 30; JURGANOV, A. L.: Idei I. S. Peresvětova v kontekste mirovoj istorii i kulury, in: Voprosy istorii 1996, číslo 2, s. 15.

⁸⁷ SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 238.

⁸⁸ Ten tím, že předal moc svým velmožům, kteří přivedli do říše zlo, zahubil pravdu a stal se tak v očích Peresvětova strůjcem zániku byzantského císařství.

⁸⁹ Doslova „Angličané vyhnali krále Filipa Španělského a učinili tě královnou“. Srov. MADARIAGA: Ivan the Terrible, s. 168.

K této problematice se vyjádřil i Siegmund von Herberstein. Tvrdil, že v ruském státě „*je vůle vládce srovnatelná s vůlí Boží a moc regionálních vládců nad obyvatelstvem je mnohem větší než v ostatních zemích*“.⁹⁰ I toto svědectví je třeba brát s rezervou. Střídala se období, kdy panovníkova moc byla větší, s časy, kdy byla menší, vždy za doprovodu větších či menších brutalit.

Svou nedůvěru a nenávist k bojarům dal Ivan najevo již po své korunovaci. Andrej Michajlovič Kurbskij ve své Historii o velikém knížeti moskevském uvádí, že v sedmnácti letech nechal car zabít zkušeného vojevůdce Ivana Bělského, brzy po něm knížete Andreje Šujského, příslušníka suzdalské šlechty.⁹¹ Je pravděpodobné, že Kurbského útěk ještě zintenzivnil v Ivanovi pocit nenávisti vůči všem, kteří se snažili usměrnit jeho hněv. Kdo upadl v carovu nemilost, snažil se nalézt oporu ve spojení s církví a stejně tak i církevní představitelé posilovali své pozice spoluprací s bojary. Církev prodělala na přelomu 15. a 16. století mnohé reformy, které souvisely se vznikem několika církevních proudů, několika herezí a také s konáním církevního sněmu v letech 1503-1504. Významnou duchovní osobou tohoto období byl Josif Sanin Volockij,⁹² kterému je přisuzována zakladatelská role hnutí osífljanů.⁹³ Jeho vznik však byl dán především společenskými změnami uvnitř ruského státu, kde s postupným růstem moci velkoknížete vyvstávaly nepokoje ze strany ostatních knížat, kteří usilovali o nastolení společenských poměrů ve stavovsko-monarchickém duchu. Volockij prosadil nová mnišská a klášterní pravidla, nedovolil světské moci zasahovat do klášterních záležitostí a k prospěchu panovníka odvodil původ panovnické moci od samotného Boha.

Proti carovi postupně vznikaly různé vzpoury a komploty – nebo si pouze myslel, že vznikají – soustřeďující se povětšinou kolem jeho bratrance Vladimira Starického, který byl vždy, a od roku 1553 zejména,⁹⁴ považován za jediného nebezpečného pretendenta na moskevský trůn. Práva staršího syna v následnictví ještě nebyla v ruském státě zakotvena jako v ostatních evropských zemích, proto se Ivan snažil prosadit nástupnictví svého syna ještě za svého života. Nezapomněl, že ani jeho otec Vasilij III. neusedl na trůn jako nejstarší syn svého otce. Dříve byl korunován syn Vasilijova staršího bratra Dmitrij Ivanovič.⁹⁵

⁹⁰ Srov. tamtéž, s. 170.

⁹¹ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 314-315.

⁹² Svou činnost započal v 70. letech 15. století odchodem z borovského kláštera do volockého údělného knížectví. Znamenalo to útěk z velkoknížecího kláštera k jinému mocipánovi. BOČEK, Pavel: Stát a církev v Rusku na přelomu XV. a XVI. století, Brno 1995, s. 28.

⁹³ Osífljané – příslušníci konzervativního církevně-politického proudu volajícího po reformě církve na přelomu 15. a 16. století.

⁹⁴ Ivan IV. v roce 1553, kdy byl smrtelně nemocný, žádal bojary o přísahu svému téměř ročnímu synovi Dmitriji. Něktří bojaři však odmítli přísahat a postavili se na stranu Valdimíra Starického, který vytvořil jednu ze stran v boji o trůn na popud své matky.

⁹⁵ Vasilijův bratr Ivan „Mladý“ totiž předčasně zemřel a nástupnická práva přešla na jeho syna. Teprve po zásahu druhé manželky Ivana III. byl za následníka určen Vasilij.

Na dvůr Ivana IV. proniklo mnoho klepů o Vladimirově touze dosednout na trůn, což bylo navíc živeno povahou jeho matky Jefrosinie, která byla známa svou náchylností ke konspirativním akcím ve prospěch svého syna. Pro bojary a služebnou šlechtu tak nebylo nijak proti mysli vzepřít se carovi jako spojenec Vladimira Starického. Ani pro cara nebylo těžké uvěřit zprávám, že je jeho bratranec podporován králem Zikmundem a jeho nobilitou.

Ve chvíli, kdy si car připadal bezmocný, bylo již pozdě na to zpřetrhat vazby bojarů. Ivan však věděl, že nemůže využít proti konspiracím služebnou šlechtu, protože pokud ta něco věděla o záměrech svých pánů, bylo jí o to více jasné, že pokud by se proti nim sama postavila, nakonec by byla zničena také včetně svých rodin. Carovi navíc situaci ztěžoval fakt, že důležití dvořané se skládali z relativně malého počtu velkých rodinných klanů. Na Rusi žilo 120 knížat Jaroslavských, 69 Obolenských, 29 Běloozerských, 25 Rostovských a 28 Starodubských,⁹⁶ od nichž se dalo očekávat, že budou stát při sobě.

Pro Kurbského, který oponoval Ivanově teorii o samovládě, byla nejideálnější formou vlády jakákoli verze oligarchie, jejímž členem by byl i sám car. Nebyl příznivcem absolutní vlády jedince, a proto se otázka politické správy země stala jednou z příčin jeho a Ivanova rozchodu. Kurbskij obhajoval existující situaci, kdy vedle cara toužícího po samovládě stála ještě bojarská дума a zemské sobory⁹⁷ jako carovy poradní orgány. Stejně tak vybraná rada v čele s Alexejem Adaševem a popem Silvestrem byla institucí, která měla svůj podíl na rozhodování ve státních záležitostech. Jako příklad dával kníže Kurbskij Ivanovi IV. jeho děda, velkého knížete Ivana III, který „*dokázal rozšířit své území na úkor tatarského chána, jehož vyhnal i s jurty z ruské země, zničit pohany, ale ne z touhy po krvi či loupežích, a to vždy po poradě s moudrými a chrabrymi rádci. Bez toho nikdy nic nezačínal.*“⁹⁸ U Kurbského se tedy nedá mluvit o decentralizačních tendencích. Šlo mu především o upravení způsobu dělení moci (jinými slovy o omezení všemohoucnosti cara) a o kompromis mezi starým a novým.⁹⁹ Oproti tomu car tíhl k samoděržaví, kdy jedině vládce, zástupce Boha na zemi, si může vynucovat poslušnost poddaných, kteří jsou vůči němu v postavení pouhých otroků.¹⁰⁰ Tento postoj byl zakotven i v Domostroji,¹⁰¹ který implantoval patriarchální politické ideje

⁹⁶ MADARIAGA: Ivan the Terrible, s. 172.

⁹⁷ Orgány složené z různých vrstev obyvatelstva zabývající se hospodářskými a politickými otázkami státu.

⁹⁸ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 358-359.

⁹⁹ DONNERT, Erich: Iwan Grosny „der Schreckliche“, Berlin 1978, s. 254.

¹⁰⁰ HOSTIČKA, Vladimír: Opričnina a car Ivan Hrozný (1565-1572), in: Slovanský přehled 1965, číslo 6, s. 380.

¹⁰¹ Domostroj – kodex stanovující normy náboženského a rodinného chování poddaných vůči vládnoucí šlechtě. Je rozdělen na tři části, z nichž každá se věnuje jiné oblasti. První upravuje vztah poddaných k církvi, druhá k vládnoucí šlechtě a třetí obsahuje soubor norem vztahujících se k fungování domácnosti. Vyskytují se v něm pasáže z bible a myšlenky z dalších děl slovanského písemnictví. Autorství je dodnes nejasné, nejčastěji se však pozornost upírá k Silvestrovi, který kodex vydal, neboť jeho názory odpovídají těm, které jsou uvedené v Domostroji, a zároveň svůj dům vedl podle zásad v Domostroji obsažených. HORÁK,

do ruských domácností. Stejnou absolutistickou moc, jako má car nad poddanými, požíval i „pater familiae“ nad svým příbytkem, v němž měl jako na nejnižším hierarchickém stupni udržovat poslušnost a plnění vůle nejvyššího. Stejně jako byl car zástupcem Boha na zemi, byl on zástupcem cara ve svém domě.

Jak je možné zjistit z Ivanových dopisů Kurbskému, bojaři ovlivňovali mladého cara skrze Adaševa a Silvestra. Od konce 50. let však již car pocíťoval bojarský vliv na státní záležitosti jako nepohodlný. Pověstnou poslední kapkou, která zapříčinila jeho rozchod s bojarskou stranou, se zřejmě staly protichůdné odpovědi na jedinou otázku – kudy a jak se bude ubírat ruský stát, a to v rámci zahraniční politiky a v otázce směru dalších válečných výbojů. Podle cara se ruský stát měl zahraničně-politicky orientovat severozápadním směrem a formou vlády by se měl blížit autokracii, ve vizích bojarů však měl rozšiřovat svá území na jihu a měl by být ovládán ústřední mocí (carem) a nobilitou, s níž by car vládl ve shodě.¹⁰² Po úspěšném tažení proti tatarským chanátům (kazaňskému a astrachaňskému) se ruská aristokracie chtěla zaměřit na poslední zbytky Zlaté Hordy. Příčinou k tomu byla jistě i vidina úrodné černozemě na území Ukrajiny. Přestože by podle zvyklostí připadla jako nově připojené území úřednictvu, oddálilo by to moment rozdělování půdy vysokým úředníkům na úkor bojarů. Dalšími pozitivy války na jihu mohly být pro bojarskou aristokracii i ochrana vlastních území na jižních hranicích země a papírově snazší válečné úspěchy a s nimi spojené územní zisky. Krom pozitiv by však jižní tažení přineslo i určité problémy a s nimi spojená rizika.¹⁰³ V souvislosti s tímto rozporem vystoupily zpod povrchu i spory dřívější, zčásti už zapomenuté. Především situace z doby carovy vážné nemoci, kdy se spousta bojarů rozhodla odmítnout slib věrnosti Ivanovu synu Dmitriji.

Po svém téměř zázračném uzdravení car začal přemýšlet o oslabení vlivu bojarů na státní záležitosti, i když není vyloučeno, že o tom přemýšlel již dříve. Kurbskij ve své Historii o velikém knížeti moskevském uvádí, že „...car (po dobytí Kazaně) vzkázal všem bojarům: „Nyní mě od vás ochránil Bůh.“ a smysl jeho slov byl takovýto: „Nemohl jsem s vámi skoncovat, dokud Kazaň nebyla dobyta, neboť jsem vás potřeboval, ale od této chvíle

Ondřej: Domostroj a doba Ivana IV. Hrozného, in: Stát a právo v období absolutismu, Brno 2005, s. 230-234.

¹⁰² HOSTIČKA: Opričnina a car Ivan Hrozný, s. 380.

¹⁰³ Neopomenutelným problémem války na jihu však bylo prostředí, kde by se odehrávala. Na Krym vedla cesta přes neobydlené a rozlehlé stepi, kde nebyly žádné komunikace, tedy i špatné možnosti zásobování potravinami. K tomu přistupovala ještě neznalost terénu a nebezpečí léčky ze strany nepřítele, který znal celou step skrz naskrz a skrýváním ve vysoké trávě by tak mohl ruskému vojsku způsobit závažné ztráty bez utrpení vlastní újmy. Také vzpomínka na dvě století neúspěšných pochodů na Krym spojených s velkými útrapami, nebyla tím pravým podporovatelem vojenské akce na jih. V neposlední řadě působil proti válečné aktivitě i fakt, že krymský chán byl vazalem tureckého sultána Süleymana I. a s největší pravděpodobností by akce vyvolala i jeho účast v konfliktu, neboť již na pád Kazaně a Astrachaně se díval s nevolí. GORSKIJ: Žizn, s. 98.

mám volné ruce a veškerý svůj hněv a trápení na vás mohu uplatnit.“¹⁰⁴ V tom Ivana podpořil i staříčkový rádce Vasilije III., mnich z Pesnošského kláštera Vassijan Toporkov, původně biskup kolomenský, zapálený pro osifljanskou ideologii. Na carovu prosbu „*Jak mám vládnout, abych udržel velmože v poslušnosti?*“¹⁰⁵ podal Toporkov jasnou odpověď: „*Chceš-li být samoděržavcem, nesmíš mít ani jednoho rádce, který by byl rozumnější než ty, protože ty jsi lepší než všichni; budeš-li se tímto řídit, tvůj trůn bude pevný a budeš všechno držet ve svých rukou. Budeš-li však mít kolem sebe lidi moudřejší, než jsi ty, budeš přístupný jejich radám.*“¹⁰⁶ V historické literatuře se často uvádí slova Toporkova, oproti tomu Ivan je většinou posazen do role posluchače starého mnicha a na jeho příspěvek není brán zřetel. Ruský historik Solovjov uvádí krom úvodní žádosti o radu také carovu odpověď, ve které lze nalézt jednak vděčnost za předanou moudrost, ale také jistou prostotu myšlenky. Carova odpověď zněla: „*Pokud by byl můj otec naživu, ani on by mi nedal tak užitečnou radu.*“¹⁰⁷ V podobném duchu popsal událost i Kurbskij jako její přímý svědek. Přidal však další vysvětlení, že Ivan si pravděpodobně slova mnicha vyložil po svém – je-li car lepší než ostatní a nemá-li si držet moudřejšího rádce než je on sám, je tudíž „*roven Bohu*“.¹⁰⁸ Sám Kurbskij však radu, kterou mohl dát pouze člověk věrný a oddaný zájmům carského dvora, odsuzoval. Připodobnil ji k „*satanskému silogismu*“, kterým „*Vassijan popřel přirozenou povahu člověka a zasel do srdce cara jiskru bezbožnosti, jež zapříčinila požár na celé svaté ruské zemi a pronásledování, díky němuž zahynulo mnoho lidí*“.¹⁰⁹

Koncem 50. let začal Ivan provádět opatření, která jeho rozhodnutí ovlivněná radou Vassijana Toporkova potvrzovala. Nejprve od kormidla řízení státu odstranil své nejbližší spolupracovníky – Silvestra a Adaševa. Ty obvinil z úkladné vraždy své první manželky Anastázie, kterou podle něj otrávil. Oba tedy ztratili carovu důvěru, což Silvestr vycítil sám a dobrovolně odešel do Kirillovského kláštera, zatímco Adašev byl v květnu roku 1560 poslán do dobytého města Fellin v Livonsku jako velitel jednoho z oddílů Ivanova vojska.¹¹⁰ Pravděpodobně k tomuto rozhodnutí Ivana IV. vedla Adaševova příslušnost ke stoupencům války proti krymským Tatarům a verdikt tak představoval větší trest než se na první pohled zdá. K rozřešení „silvestrovské a adaševské otázky“ svolal Ivan IV. soud,¹¹¹ který shledal oba

¹⁰⁴ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 348-349.

¹⁰⁵ SOLOVJOV: Istorija Rossiji, s. 144-145.

¹⁰⁶ HOSTIČKA: Opričnina a car Ivan Hrozný, s. 379. SOLOVJOV: Istorija Rossiji, s. 145.

¹⁰⁷ SOLOVJOV: Istorija Rossiji, s. 145; Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 356-357.

¹⁰⁸ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 356-357.

¹⁰⁹ GORSKIJ: Žizn, s. 58.

¹¹⁰ Adašev byl naprostým opakem Kurbského – měl vynikající dispozice pro činnost a vedení vybrané rady, kde se věnoval zahraničním záležitostem, ale byl neschopný ve věcech vojenských.

¹¹¹ Příslušníky soudu tvořil sám car, metropolit Makarij, Michail Sukin, Vassijan Toporkov a několik dalších biskupů a bojarů. PAYNE – ROMANOFF: Ivan Hrozný, s. 168.

zasloužilé členy vybrané rady vinnými. Adašev byl zbaven velení vojsk v Livonsku a donucen k pobytu v Děrptu, kde v roce 1560 zemřel. V rozmezí září a října roku 1560 byly Adaševovy majetky zabaveny ve prospěch cara. Silvestrovi soud nařídil odejít do Solověckého kláštera na jednom z ostrovů v Bílém moři.

K urychlení roztržky s bojary přispěly i neúspěchy v livonské válce. Po počátečních rychlých vítězstvích se postup ruských vojsk zastavil a stíhala je jedna porážka za druhou. Z pohledu Ivana na nich nesla vinu šlechta na velitelských pozicích, která získávala své velitelské hodnosti na základě městničestva.¹¹² Ivan IV. nebyl příznivcem takového přístupu k hodnostem. Zavedl proto systém nenavazující na tradiční pořádky, které se dodržovaly po staletí – povyšoval osoby neurozené a učinil z nich členy bojarské dумы. Kvůli tomu musel zavést nový titul dumního dvorjana (dumnyj dvorjan). Držitelé tohoto titulu mu za své povýšení byli vděční a o to více mu pomáhali prosazovat jeho vůli proti urozeným bojarům.¹¹³ Kurbskij však byl s tímto hierarchickým růstem neurozených nespokojen. Často se s nimi při nucené spolupráci dostával do konfliktu, byl nucen s nimi v některých případech zastávat společnou linii a především nedokázal překonat skutečnost, že požívali stejná práva jako on z urozeného rodu jaroslavských knížat, který mohl svůj rod dovést až ke svatému Vladimíru. Pravděpodobně i to byl jeden z mnoha důvodů jeho útěku. Po Ivanově povyšování neurozených do pozic rovných bojarům ztratilo městničestvo opodstatnění a i přes bojarské úsilí o jeho udržení bylo nakonec zrušeno.

Většina neshod cara s bojary se nesla ve znamení domnělé zrady, šlechtické neschopnosti nebo nedostatečného ocenění Ivanových plánů a opatření. Poté, co Ivan IV. přestal naslouchat doporučení druhých a řídil se pouze vlastní intuicí, jevíly se jeho plány čím dál nereálnější. Svým dílem k tomu přispěla i hospodářská a mezinárodní situace moskevského státu. V době, kdy se car chystal k vojenskému zásahu v Litvě, napadla ruský stát z jihu vojska krymského chána podporovaného Zikmundem II. Augustem. Proti nim byl vyslán kníže Michail Ivanovič Vorotynskij¹¹⁴, ale přestože úkol splnil a tatarská vojska se

¹¹² Městničestvo – česky „umíst'ování“; fenomén Ruska zrušený koncem 17. století. Na straně jedné je to důmyslný hierarchický systém, jenž si vytvořily jednotlivé rodiny a který musela monarchie při obsazování postů a při rozdělování ceremoniálních funkcí u dvora či v církvi brát v úvahu. Na straně druhé, známější, se jedná o zásady upravující vztahy mezi rodinami a rody. Sami bojaři užívali zvláštních „umíst'ovacích“ knih, aby se ujistili, že při jmenování do úřadu či funkce car respektuje hierarchické postavení rodů a jejich členů navzájem. Jmenovaná osoba měla dle tradice rodové cti odmítnout funkci, která by ji stavěla do podřízené nebo rovné pozice vůči jedinci, jehož předkové se nacházeli v podřízenosti předků či příbuzných voleného. Přijetím takovéto funkce by byl rod dotyčného navždy zostuzen a zároveň by se zhoršilo služebné postavení všech jeho členů pro všechny generace. PIPES, Richard: Rusko za starého režimu, Praha 2004, s. 118 an.

¹¹³ GORSKIJ: Žizn, s. 130.

¹¹⁴ Účastnil se vítězného kazaňského tažení a byl jedním ze tří velitelů, kteří byli posláni k Tule proti vpádu chána Devlet Gireje. Během Kurského rozhovorů s králem Zikmundem bylo i Vorotynskému nabídnuto vstoupit do služeb polskému králi; ten již bojarovi slíbil i knížecí titul. SKRYNNIKOV: Carstvo terrora, s. 307.

stáhla zpět, car ho rozkázal zatknout a zkonfiskovat rodové statky, protože z pohledu cara zradil a úmyslně nepřítele nepronásledoval. Nakonec byl perzekuován i s celou rodinou. Ostatní ruská šlechta byla vývojem událostí zděšena, protože se nekonal žádný soud, na kterém by se o jeho osudu rozhodlo a vše tedy záleželo na libovůli cara.

VI. OBECNÁ PROBLEMATIKA EPISTOLOGRAFIE

Korespondence Ivana Hrozného s knížetem Andrejem Michajlovičem Kurbským je považována za jeden z nejdůležitějších pramenů týkajících se ruských dějin 16. století. Nejen proto, že dovoluje proniknout do nitra charakteru obou pisatelů, ale také proto, že sumarizuje konflikt mezi autokratickými idejemi panovníka a konzervativní opozicí v podobě bojarské aristokracie; konflikt, který charakterizuje politický život moskevského státu v 16. století. Názory na celkový počet dochovaných dopisů se různí. O dvou dopisech cara Ivana pochybnosti nepanují, ovšem nad korespondenčním dílem Kurbského se vznáší otazník. Někteří badatelé, např. Angličan John Fennel, Nor Niels Rossing nebo Američan Edward Keenan, ve svých pracech totiž mluví ještě o čtvrtém a pátém dopise Kurbského carovi datovaných k roku 1579. Celá korespondence se odehrávala ve dvou vlnách – v první se jednalo o tři listy z let 1564-1565, ve druhé o dva (čtyři) listy z let 1577 (1577-1579). Jejich přesná datace je však v některých případech nejasná a posloupnost doručení neodpovídá posloupnosti napsání dopisů. Oba problémy budou podrobněji vysvětleny v pasážích věnovaných jednotlivým dopisům.

Výměna názorů cara a knížete Kurbského na dálku si našla své místo v dějinách ruské literatury i přesto, že v době svého vzniku byla jejich vzájemná korespondence poměrně rychle zapomenuta. Do povědomí znovu vešla až v první třetině 17. století, kdy byly nalezeny její nejstarší opisy, jež byly publikovány ještě mnohem později, až v polovině 19. století. Svou roli zde sehrála pravděpodobně i otázka věrohodnosti celé korespondence. Přestože do druhé poloviny 20. století nenalezli odpůrci věrohodnosti korespondence natolik pádné argumenty, již v 19. století mohla otázka věrohodnosti výrazně ovlivnit vnímání carsko-knížecí polemiky.

Korespondence Ivana IV. byla poprvé publikována Nikolajem Gerasimovičem Ustrjalovem v rámci spisu o Kurbském¹¹⁵, který byl vydán v roce 1833 a následně ještě dvakrát v letech 1842 a 1868. Nové vydání korespondence cara bylo připraveno v roce 1914 Georgijem Zacharovičem Kuncevičem, opět jako součást publikace o Kurbském.¹¹⁶ Vydání Ustrjalova i Kunceviče posloužilo k pořízení německého vydání korespondence Karlem Stählinem¹¹⁷ z roku 1921. Nakonec byly v rámci akademické série „Literaturnyje pamjatniki“ věnované Ivanovi IV. vydány i dopisy ruského cara knížeti Kurbskému. Společně s nimi byl

¹¹⁵ Ustrjalov, Nikolaj Gerasimovič: Skazanija knjazja Kurbskogo.

¹¹⁶ Kuncevič, Georgij Zacharovič: Sočinenija knjazja Kurbskogo.

¹¹⁷ Stählin, Karl: Der Briefwechsel Iwans des Schrecklichen mit dem Fürsten Kurbskij.

v publikaci¹¹⁸ Dmitrije Sergejeviče Lichačova a Jakova Somolonoviče Lurjeho uveden podle verze spisku Ruské národní knihovny v Leningradě i první dopis Kurbského carovi, který celou vzájemnou korespondenci inicioval. Po jejím vydání v roce 1951 se edice sbírek s korespondencí začala objevovat také v ostatních evropských státech. V roce 1955 byla vydaná korespondence tiskem v Anglii, 1957 v Československu, 1959 v Nizozemí a ve Francii a 1979 v Itálii.¹¹⁹ Nejnověji se korespondence objevila v jedenáctém svazku řady Biblioteka literatury drevnej Rusi z roku 2001, který se věnuje pouze literárním počínům cara Ivana IV. a knížete Kurbského.

Dodnes se dochovaly se dva typy textových sbírek, které obsahují kromě dopisů, jež jsou součástí ostatních edic s korespondencí, i listy méně známé. Prvním typem je sbírka přitahující pozornost až od roku 1951, tedy od doby po vydání edice Lichačova a Lurjeho, která obsahuje dopisy z 20. let 17. století. Krom prvního listu Kurbského carovi se jedná o list Kurbského do pskovsko-pečorského kláštera a listy Kurbského přátel a polského hejtmana knížete Polubenského¹²⁰ adresované do Jurjeva. Vzhledem k okolnosti, že je tato sbírka spjata s lokalitou Pečorskou, je označována jako „sbírka pečorská“. Druhý typ sbírky je mladší, v ní obsažené památky jsou ze 70. let 17. století – zde se jedná o druhý a třetí dopis Kurbského a první dopis Ivana Hrozného. Mimo to obsahuje také úryvky z Kurbského spisu Historie o velikém knížeti moskevském a dalších textů, které mu jsou připisovány.¹²¹ Patrně proto se vžilo označení celého komplexu jako „sbírka Kurbského“. ¹²² Obě sbírky posloužily k přípravě prvního vydání korespondence v 19. století.

Práci na zpracování korespondence ztěžovalo také několik dochovaných redakcí prvního, rozsáhlého carova dopisu Kurbskému. Jedná se o tři verze: 1. úplná redakce krátká – obsahuje jednotlivé neuspořádané reakce na výtky knížete; 2. úplná redakce dlouhá – v tomto případě se jedná o dvě varianty redakce, první jako součást letopisů, druhá v rámci „Kurbského sbírky“ z konce 17. století, pro které je společné nesprávné umístění citátu Dionýsia Aeropagity k vyprávění o Silvestrovi a Adaševovi; 3. zkrácená redakce – vykazuje

¹¹⁸ Lichačov, Dmitrij Sergejevič – Lurje, Jakov Solomonovič: Poslanija Ivana Groznogo.

¹¹⁹ LURJE, Jakov Salomonovič - RYKOV, Ju.D.: Perepiska Ivana Groznogo s Andrejem Kurbskim, Leningrad 1979, s. 250.

¹²⁰ Litevský kníže a vojenský velitel, poražen Kurbského oddíly v počáteční fázi livonské války, kdy se snažil zastavit jeho postup k Rize. V roce 1569 vtrhl s osmi sty jezdci na Rus v oblasti Pskova, kde se na dva týdny zmocnil jedné z pevností, než ji ruské vojsko dobylo nazpět. SKRYNNIKOV: Carstvo terrora, s. 133.

¹²¹ Krom autorských spisů knížete Kurbského se zřejmě jedná také o jím pořízené překlady řeckých a latinských děl z doby, kdy se jako žák a později spolupracovník Maxima Greka texty a jejich překlady zabýval. Z nich nejvýznamnějším je překlad vybraných děl Jana Zlatoústého společně s vlastními texty, které Kurbskij přeložil pod názvem *Novyj Margarit*. CECHANOVICH, A.A.: K perevodčeskoj dejatelnosti knjazja A.M. Kurbskogo, in: Drevnerusskaja literatura. Istočnikovedeniye, ed. D.S.Lichačov, Leningrad 1984, s. 110.

¹²² Srov. LURJE - RYKOV: Perepiska Ivana Groznogo s Andrejem Kurbskim, s. 251.

zřejmě známky pozdějších úprav a neobsahuje žádnou reakci na Kurbského výtky.¹²³

V době, kdy se povědomí o korespondenci díky vydaným edicím z poloviny 20. století šířilo, bylo toto literární dílo cara a knížete Kurbského zpochybněno. V roce 1971 vydal americký badatel Edward Keenan knihu¹²⁴ o korespondenci Ivana Hrozného a Andreje Kurbského. V ní konstatoval, že nejstarší z dopisů byly objeveny ve 20. a ve 30. letech 17. století. S ohledem na existenci vyprávění o dvou poselstvích cara Ivana na dvůr tureckého sultána, která se nakonec ukázala jako výplod literární činnosti úředníků Posolského prikazu v první čtvrtině 17. století, došel Keenan k závěru, že stejně tak i první list knížete Kurbského, nalezený právě ve 20. letech 17. století, nemusí být pravý. Při vzniku prvního listu Kurbského Ivanovi IV. byly podle Keenana použity úryvky z textů kamensko-podolského mnicha Isaje¹²⁵, který byl po příchodu do země zatčen a od roku 1561 vězněn ve vězení ve Vologdě. Zmíněnými spisy byly Isajův „Plač (Nářek)“ a „Žaloba (Stížnost)“¹²⁶, podle Keenana datované oba do roku 1566, ale předmluva k oběma, známá pod označením „K čitateli (Čtenáři)“, byla napsána až ve třetím desetiletí 17. století. Dnes však panuje přesvědčení, že Žaloba vznikla kdykoliv po roce 1561.¹²⁷ Pro Keenana, jehož rozbor prokázal několik vzájemně si odpovídajících frází a obrátů, byl nejpravděpodobnějším autorem prvního dopisu Kurbského carovi kníže Semjon Ivanovič Šachovskij¹²⁸ ze 17. století, protože biografická fakta v textu odkazovala k jeho osobě, ne ke Kurbskému. Takový závěr přivedl Keenana k předpokladu, že pokud nebyl pravý první dopis z celé korespondence, nemohou být pravé ani ty následující. Skutečnost, že se originály dopisů nedochovaly, však celou záležitost od prvních počátků brzdila a bádání bylo nutné provádět na opisech ze 17. století. Několik redakcí carova prvního dopisu Keenan vysvětluje tím, že krátká verze, v tomto případě třetí, psaná na počátku 17. století, byla předlohou oběma rozsáhlejšími a obsahově kompletnějšími redakcím.

Dalším argumentem pro Keenana byly úryvky z Ciceronova díla *Paradoxa Stoicorum* ve třetím dopise Kurbského. Do té doby nepřeložený latinský text, který se poprvé

¹²³ Srov. LURJE, Jakov Salomonovič: Sind genealogische Schemata einer Textgeschichte umkehrbar? Zum ersten Sendschreiben Ivans IV. an Fürst Kurbskij, s. 8-9.

¹²⁴ Keenan, Edward: *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of the „Correspondence“ Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV.*, Cambridge, Massachusetts 1971.

¹²⁵ V létě roku 1561 se ve Vilniusu připojil k výpravě řeckého metropolity a doprovázel ho v poslední etapě jeho cesty z Konstantinopole do Moskvy. Účelem Isajovy cesty bylo získání rukopisů (nebo jejich opis) Bible provedených novgorodským arcibiskupem Gennadiem (†1505) a dalších církevních textů. Zatčen byl kvůli špatnému výběru doprovodu své cesty – řecký metropolita byl totiž považován za heretika a Isaj byl zatčen spolu s ním. KEENAN, Edward: *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of the „Correspondence“ Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV.*, s. 21 an.

¹²⁶ V anglických textech označované jako „Lament“ a „Complaint“.

¹²⁷ ROSSING, Niels – RØNNE, Birgit: *Apocryphal – not apocryphal? A Critical Analysis of the Discussion concerning the Correspondence Between Tsar Ivan IV Groznyj and Prince Andrej Kurbskij*, s. 86.

¹²⁸ KEENAN: *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha*, s. 33 an.

ve slovanském jazyce objevil právě ve třetím dopise Kurbského, se naprosto shodoval s vydáním překladu tohoto Ciceronova díla z roku 1633.¹²⁹ Pokud by text dopisu čerpal až z tohoto vydání, nemohl by být napsán v roce 1578 a autorem by zajisté nebyl Kurbskij.

Zpochybnění celé korespondence cara Ivana Hrozného s knížetem Kurbským vyvolalo bouřlivou odezvu v badatelských kruzích, především co do množství reakcí, které se na Keenanovu publikaci v průběhu let 1972-1973 objevily. Ve většině z těchto odpovědí a recenzí byla zdůrazňovaná subjektivnost Keenanových metod a nesprávnost závěrů.¹³⁰ Jeho teze byly označeny za „*antihistorické*“, byl mu vytýkán nedostatek „*míry kritického hodnocení materiálu*“ a „*nedostatečná znalost ruské kultury 16. století*“.¹³¹

S nejpropracovanější kritikou vystoupil tehdy sovětský historik Ruslan Grigorjevič Skrynnikov a odstartoval tak několikaletou vzájemnou polemiku s americkým badatelem. Během jediného roku vydal k tomuto tématu dvě knihy¹³² a jednu odbornou stat'¹³³. Polemika byla ukončena v září roku 1974 na konferenci slavistů v Kanadě, kde byly předloženy doklady o pravosti literárního odkazu knížete Kurbského a tedy i celé korespondence. Samotný problém a jeho řešení však přitáhl pozornost dalších badatelů. V roce 1975 Angličan John Fennel vystoupil s podrobnou reakcí v recenzi na Skrynnikovovu publikaci. V ní přesvědčivě ukázal nesprávnost obou konstrukcí ohledně vzájemného vztahu Kurbského a mnicha Isaje a navíc přesvědčivě dokázal, že spis „Plač“ vznikl dříve než Kurbskij napsal svůj první list carovi. Na to ještě reagoval Skrynnikov ve stat' z roku 1977, ve které použil nově objevené skutečnosti o vzájemném vztahu knížete Kurbského a mnicha Isaje. Bránil v ní svou teorii o původu shodných míst v textech obou aktérů proti Fennelovi, s nímž nesouhlasil. Největší význam má v tomto směru úsilí ruského historika Alexandra Alexandroviče Zimina, který se věnoval podrobné textové analýze prvního listu Kurbského Ivanovi a rozboru vzájemných podobností v textech Kurbského a ostatních ruských památek 16. a 17. století. Oproti Keenanovi pracoval Zimin s rukopisnými texty prvního listu Kurbského, proto také došel k jinému závěru než jeho americký kolega, nicméně kritice neunikl ani Skrynnikov, kterému vytkl nedostatečné podložení závěrů, jež tak skálopevně obhajoval. Zimin vyvrátil teorii o vzájemné blízkosti obou dokumentů, kterou představil Keenan, a dokázal, že shoda dopisu s jednotlivými pasážemi v díle Isaje i předmluvy k němu je čistě náhodná.¹³⁴ Společně

¹²⁹ Tamtéž, s. 90.

¹³⁰ LURJE - RYKOV: Perepiska Ivana Groznogo s Andrejem Kurbskim, s. 252.

¹³¹ ROSSING – RØNNE: Apocryphal – not apocryphal?, s. 15-18.

¹³² Skrynnikov, R.G.: Edvard Kinan protiv Ivana Groznogo; Skrynnikov, R.G.: Perepiska Groznogo i Kurbskogo. Paradoksy Edvarda Kinana.

¹³³ Skrynnikov, R.G.: Podložna li perepiska Groznogo i Kurbskogo? in: Voprosy istorii 1973, číslo 6, s. 53-69.

¹³⁴ LURJE - RYKOV: Perepiska Ivana Groznogo s Andrejem Kurbskim, s. 253-254.

s Ju. D. Rykovem, Lurjem a Fennelem nakonec dospěl k názoru, že spíše ovlivnil Kurbskij svým textem Isaje při psaní „Žaloby“ než mnich Kurbského při psaní dopisu.¹³⁵

Objasnit paradox spočívající v tom, že Kurbskij čerpal do svého dopisu carovi z roku 1564 ze spisu mnicha Isaje, který byl napsán až v roce 1566, se podařilo také Skrynnikovovi. Ve své publikaci z roku 2006¹³⁶ uvádí následující vysvětlení. Mnich Isaj byl podle něj účastníkem proticarského spiknutí, kvůli němuž byl uvězněn. Po propuštění z vězení mu jeho ochránci poslali dopis, dnes označovaný jako „List“. Nepohlíželi na něj jako na účastníka spiknutí, ale jako na bojovníka za pravé slovo a pravou víru Kristovu, nespravedlivě vsazeného do vězení. Na konci „Listu“ byla poznámka: „*Psáno roku 1562, v červenci, v zemi Moskevské na Vologdu.*“¹³⁷ Isaj na obdržení „List“ napsal odpověď, jejíž součástí byla „Žaloba“. Na rusko-litevské hranici však zuřila válka a jedinou možností, jak doručit dopis na Litvu, bylo předat ho autorovi „Listu“. Textová analýza umožnila datovat „Žalobu“ do doby nepříliš vzdálené od července 1562. Tajnou korespondenci s mnichem Isajem vedli ruští emigranti, kteří byli ve styku s Kurbským a Isaje potkali na Litvě. Jejich prostřednictvím Kurbskij obdržel Isajův list, který v roce 1564 patrně využil při psaní svého dopisu.

Druhý paradox, problematiku překladu Ciceronova díla, badatelé příliš nerozebírali. Sdíleli společný názor, že tento argument je založen pouze na hypotéze a není ničím podložen. K odsunu této marginality do pozadí celého problému napomohl zajisté i fakt, že mezi ruskými překlady a latinskými verzemi spisu *Paradoxa Stoicorum* existovaly v 17. století značné odchylky.¹³⁸

Dlouhotrvající spor o věrohodnost korespondence svou urputností přispěl k oživení tématu a jistě nejen kvůli němu se stala bádání intenzivnější. Dnes je tato otázka vyřešena a panuje vzájemná shoda badatelů o autentičnosti celé epistolografie. Vyvrácení argumentů bylo pro naše potřeby natolik přesvědčivé, že jakákoli další spekulace by byla zbytečná. Přistupme tedy na fakt, že korespondence falsem není. Na druhé straně po zodpovězení otázky zabývající se existencí korespondence vyvstává jiná – zda byli autory jednotlivých dopisů car Ivan a kníže Kurbskij. Většinu korespondence lze s jejich jmény bez problémů spojit, obtíže nastávají ve chvíli, kdy je pozornost zaměřena na první dopis cara. Byl napsán jako okamžitá odpověď na Kurbského první dopis, který byl Ivanovi doručen v dubnu roku 1564. Text čítající 68 stran se dostal ke Kurbskému na Litvu o měsíc později, což bylo v době, kdy se car nacházel na cestách v okolí Možajsku a Perejaslavle. Je tedy možné, že dopis mohl napsat

¹³⁵ LURJE: Sind genealogische Schemata, s. 8.

¹³⁶ SKRYNNIKOV: Russkaja istorija IX-XVII vekov, s. 311-312.

¹³⁷ Tamtéž.

¹³⁸ ROSSING, Niels – RØNNE, Birgit: Apocryphal – not apocryphal?, s. 152.

Ivanův písař, ale doklady pro toto tvrzení chybí.

Předpokládá se, že epistolografie Ivana Hrozného a knížete Kurbského náleží k žánru agitační literatury. Korespondenci spolu vedli „tzv. otevřenými dopisy“, které car adresoval „*celé ruské říši*“.¹³⁹ Carovi by jistě nic nebránilo adresovat své dopisy tímto způsobem, ale byl by nucen vyhotovit každý list v mnoha exemplářích, což by se jistě odrazilo v literární tradici 16. století. Nedostatek pramenů ze 16. a z počátku 17. století tak je průkazným dokladem toho, že se car obracel především ke Kurbskému osobně.¹⁴⁰ Na druhé straně však carovo oslovení Kurbského na počátku dopisu v jednotném čísle a od následující strany oslovení v množném čísle¹⁴¹, včetně záhlaví dopisu „...o zradě křivopřísežníků – knížete Kurbského s druhy“¹⁴², mluví zřetelně o mnoha adresátech. Car zřejmě neměl v úmyslu zveřejňovat Kurbského korespondenci, protože mohla mít nežádoucí důsledky, ale vlastní list sloužící v případě zrádného knížete jako exemplární a platný pro všechny ostatní byl jako veřejně známý přínosnější.

Korespondence je plná osobních urážek a výčitek, které byly patrně vyvolány okamžitou nutností vypořádat se s nahromaděnými pocity křivdy. Ivan vyvrátil všechna Kurbského obvinění tím, že přesně napodoboval výtky svého adresáta. Výměna „otevřených dopisů“ poskytovala prostor k debatě nad jednotlivými listy, které car probíral se svými pomocníky a Kurbskij s bojary-emigranty. To není však důkaz toho, že jejich vzájemné dopisy byly po ruské zemi nějak obecněji rozšířeny.

Podle Lurjeho vyčítal Kurbskij carovi především to, že se v počátku své vlády, na „Stohlavém sněmu“, jevil jako „od Boha posvěcený“, „velmi zbožný v pravoslaví“ a nyní se stal všeho přesným opakem. Hlavním předmětem jejich debaty je podle Lurjeho otázka, kdo z nich zůstal věrný odkazům počátků panování a kdo se dal svěst do opozice proti nim.¹⁴³

Není dostatek důvodů spojovat výtku Kurbského s prvními léty vlády Ivana a s vybranou radou. Kurbskij měl na mysli odkaz mnohem významnějšího charakteru – ochranu poslední čisté a nezkažené víry, která po „zradě“ konstantinopolského císaře a patriarchy v roce 1439 přetrvala pouze v moskevském státě. Podstata ruského carství, na níž se car s Kurbským shodli, byla zapříčiněna právě přijetím církevní unie na Florentském koncilu.¹⁴⁴

¹³⁹ Doslova „vo vsje Rossijskoje carstvo“ použité v titulu prvního dopisu cara Ivana knížeti Kurbskému.

¹⁴⁰ SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 232.

¹⁴¹ Na druhé straně prvního carova dopisu nalezneme oslovení „proč jsi, kníže odvrhl svou duši ...“; o několik vět později již Ivan oslovuje knížete společně s jeho druhy „...vaši přátelé a služebníci...“. FENNEL: The Correspondence, s. 14-15.

¹⁴² Titulek carova prvního dopisu Kurbskému. V plném znění: „Poselství cara panovníka celé jeho ruské říši o zradě křivopřísežníků – knížete Kurbského s druhy“. Listy Ivana Hrozného, str. 23.

¹⁴³ SKRYNNIKOV: Russkaja istorija IX-XVII vekov, s. 314.

¹⁴⁴ Koncil původně konaný od roku 1438 v Basileji byl přesunut do Ferrary a nakonec pro nedostatek financí přenesen do Florencie. Z politických důvodů se ho účastnil také byzantský císař Jan VIII. Paleolog

Byla tím ohrožena čistota pravé víry, neboť podle soudobého mínění se řecká ortodoxní církev stala nečistou, a po zásluze stihl Konstantinopol Boží trest, jehož vykonavatelem se stalo turecké vojsko. Spor cara Ivana s Kurbským se točil kolem jejich individuálního pojetí „dobra“ a „zla“¹⁴⁵ a soustředil se na otázku, kdo z nich zůstal věrný ideálu křesťanského carství a kdo se stal jeho oponentem, tj. kacířem.¹⁴⁶ V jednom ze svých listů Kurbskij mluvil o zjevení Antikrista v blízkém okolí cara v podobě jednoho z jeho rádčů.

Car nemohl Kurbského slova o Antikristovi brát na lehkou váhu především proto, že pro samotný carský trůn představovala velkou hrozbu. Přísaha věrnosti monarchovi, který vstoupil do spolku s Antikristem, ztrácela zákonnou hodnotu. Úkolem každého křesťana bylo s takovou mocí bojovat, nepokořit se jí, a to pomocí jakýchkoli prostředků. Každý, kdo v souboji s Antikristem nějakým způsobem utrpěl, byl pokládán za mučedníka a na něm prolitá krev za svatou.¹⁴⁷ Ve chvíli, kdy by pilíř a zároveň hlava křesťanského carství upadly v kacířství a v jeho blízkém okolí se zjevil Antikrist, byl by dle soudobého myšlení zánik „Nového Izraele“¹⁴⁸ nevyhnutelný. Za Kurbského obviněními byl v podtextu skryt Konec světa. Šlo tedy o uchování pravé víry – tak to vnímal Kurbskij i Ivan. Každý z nich však předpokládal odlišnou cestu ke spasení. Řešení sporu cara a knížete se tak odvíjelo od odpovědi na otázku, na kom z nich stojí pravá křesťanská vláda a kdo z nich ji naopak podkopává. V odpovědi se Ivan snažil dokázat, že pokud někdo upadl v kacířství, ať je jakékoli, jedná se o Kurbského a ostatní bojary-zrádce, kteří se ho snažili zničit.

Korespondence je z obou stran prochnuta mnoha přirovnáními, která mají dodávat váhu pravdivosti jednotlivých tvrzení, na druhé straně ale jistě mají význam i společensko-kulturní (morální), jímž chtějí oba autoři zdůraznit svou převahu nad adresátem. Car nebyl pouhým panovníkem nebo vojevůdcem, vystupoval zároveň jako učitel svých poddaných a vychovatel ve věcech světských i církevních. Car i kníže velmi často používali příkladů z Bible, každý ke svým vlastním účelům, opakují se přirovnání z historie, řecké a římské mytologie, antické historie a historiografie, nechybí citáty z životů svatých ani latinských a řeckých církevních spisovatelů. Také použitý jazyk je v případě carových dopisů zajímavý.

doprovázený konstantinopolským patriarchou. Již po několikáté žádali o církevní unii se západní církví, aby tak získali vojenskou pomoc proti tureckým vojskům postupně dobývajícím jejich území. Ve Florencii tak byla v roce 1439 dovršena kapitulace východní víry od nynějška uznávající superioritu západu i papeže. KRESTEN, Otto: Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidoros von Kiev, Vídeň 1976, s. 17.

¹⁴⁵ ALŠIC: Načalo samoderžavija v Rossiji, s. 46.

¹⁴⁶ Jedno z čelních míst totiž u Kurbského zaujímala otázka osudu pravoslavného světa a úloha, která v něm byla ruskému státu dána. Dokonce i na Litvě, kam uprchl, se zastával pravoslavi proti jezuitům i protestantům, přestože mohl být snadno považován za heretika, který uctívá obrazy. FLORJA: Ivan Groznyj, s. 154.

¹⁴⁷ SKRYNNIKOV: Russkaja istorija IX-XVII vekov, s. 314.

¹⁴⁸ Kurbskij často ve svých dopisech přirovnával ruskou zemi k Novému Izraeli.

Jednoznačně je z jeho rukopisů patrné, že byl velmi vzdělaným a literárně i jazykově nadaným panovníkem. V korespondenci užíval – stejně jako neméně jazykově vzdělaný Kurbskij – učeného literárního jazyka se složitými větnými konstrukcemi, ale v emocionálně vypjatých pasážích přecházel k prostému, téměř až nízkému, stylu. Motivem je pravděpodobně snaha dodat autentičnost obsahu, k němuž se vyšší styl v kombinaci s osloveními „pse“, „zrádce“, „křivopřísežníku“¹⁴⁹ apod.¹⁵⁰ S jistou formou nadsázky by se dalo říci, že car věnoval pozornost slohu jen pokud to bylo nutné k přesvědčení nebo zesměšnění protivníka anebo k odůvodnění svého názoru. Postupně se změnil i jazykový styl Kurbského, což je patrné na komparaci korespondence z let 1564-1565 a let 1577-1579. V té první, bezprostředně po útěku na Litvu, se jeho jazyk nijak neliší od stylu, na který byl car zvyklý po celé období jejich vzájemné spolupráce. V pozdějších dopisech Kurbského jsou však patrné změny vyvolané prostředím nového působiště, které obohatilo Kurbského slovník o řadu výrazů v ruském státě neznámých nebo méně užívaných.

Jedno z nejpřednějších míst zaujímá v korespondenci otázka vzájemného vztahu cara s bojary. Především ze strany Ivana, který se v pasážích věnovaných tomuto tématu spíše obhajoval, že jednal správně, podle svého přesvědčení o spravedlnosti a z práva své pozice panovníka. Ve většině případů vinu svaloval na Kurbského a ostatní zrádce. Sám imaginárně rozdělil své poddané do dvou kategorií – na ty, kteří konají dobro, a ty, kteří konají zlo. Do druhé patřili zejména bojaři. Smysl Ivanových dopisů Kurbskému je především ve zdůvodnění nevyhnutelnosti bezmezných represí proti bojarské dumě, která povstala proti zákonnému gosudarovi a byla pokládána za hnízdo zrady. Obvinění cara přesně ukazovala na okruh velmožských rodin, na které bylo třeba vést úder. Bojarské svévoli mohl car postavit jen teorii o neomezenosti vlastní moci.¹⁵¹ I k tomuto účelu Ivan našel srovnání – tentokrát v historii Byzantské říše, kterou rozpor šlechty nejprve oslabil a nakonec přivedl k zániku.¹⁵² Kurbskij naproti tomu žádal Ivana, aby zastavil „hon“ na bojary a donutil iniciátora všech zvěrstev – Alexeje Daniloviče Basmanova¹⁵³ – odejít ode dvora. Jeho povýšení si totiž vysvětloval tím, že Basmanovova syna Fjodora car učinil svým favoritem. Rozpor cara s dumou znamenal katastrofu tradičního udržování pořádku. Nejprve Ivan

¹⁴⁹ Křivopřísežník (krestoprestupnik); ten, který se dopustil zločinu proti kříži, tj. odpadnutí od víry, nebo porušitel přísahy dané políbením na kříž.

¹⁵⁰ FLORJA: Ivan Groznyj, s. 167.

¹⁵¹ SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 239.

¹⁵² FLORJA: Ivan Groznyj, s. 165.

¹⁵³ Dostal se ke dvoru díky otci, který sloužil Vasiliji III., a sám se poprvé vyznamenal v tažení na Kazaň. Postupně jeho vliv rostl, nejvýrazněji po pádu vybrané rady, jejímž členem on nebyl. Od počátku livonské války měl velký vliv na diplomacii ruského státu. V polovině 60. let se stal Ivnoavým důvěrníkem a při zavedení opričniny se stal hlavou opričné dumy a iniciátorem represí. SKRYNNIKOV: Carstvo terrora, s. 175-178.

Hrozný bez soudu uvěznil přední členy dumy, donutil vstoupit do kláštera faktickou hlavu vybrané rady Dmitrije Ivanoviče Kurlatěva¹⁵⁴ a následně vystavil věznění a mučení další bojary. To vedlo k rozdrčení dumy a k jejímu odstavení od moci.¹⁵⁵

Ve druhém carově dopise byl Kurbskij Ivanem obviněn z útěku pouze kvůli několika carovým slovům, která byla pronesena v hněvu. Na druhou stranu Ivan v dopise poslaném Kurbského zastáncům v Litvě psal o odůvodněnosti jeho hněvu a obviňoval Kurbského ze zrady a komplotu proti carevně Anastázii i Ivanovým dětem. Za to náležela obžalovanému smrt. Nakonec Ivan svůj původní rozsudek stáhl a chtěl Kurbského pouze zbavit hodnosti, pozice a majetku, Kurbskij však od počátku předpokládal, že carův zákrok proti němu bude mnohem razantnější.¹⁵⁶

Po tomto úvodním ohlédnutí za korespondenci v obecném slova smyslu se pokusím věnovat následující kapitole jednotlivým dopisům a otázce jejich obsahu, datace, místa vzniku i osudu, který některé z nich provázal.

¹⁵⁴ V bojarské dumě zastával jednu z vyšších pozic a zároveň byl významnou postavou vybrané rady; také reformy připisované vybrané radě na počátku 50. let byly provedené za jeho významného přispění a pod jeho záštitou. Bojarské hodnosti dosáhl na konci 40. let 16. století, na počátku následujícího desetiletí se účastnil druhého kazaňského tažení. Během Ivanovy nemoci byl jedním z bojarů, kteří se postavili za nástupnická práva Vladimira Starického. Po pádu vybrané rady byl Dmitrij Kurlatěv pověřen funkcí vojevody ve Smolensku odkud byl nakonec v roce 1562 donucen odejít do kláštera. Moskevský letopisec celou situaci zaznamenal a k roku 1562 napsal: „*Toho léta 29. října car uvalil klatbu na bojara knížete Dmitrije Kurlatěva pro jeho velikou zradu a rozkázal ho i se synem, knížetem Ivanem, násilně postříhnout a poslat do kláštera*“. Tamtéž, s. 118-120.

¹⁵⁵ SKRYNNIKOV: Russkaja istorija IX-XVII vekov, s. 317-319.

¹⁵⁶ MADARIAGA, Isabel de: Ivan the Terrible. First Tsar of Russia, s. 162.

VII. ANALÝZA JEDNOTLIVÝCH DOPISŮ V CHRONOLOGICKÉM SLEDU

I. dopis Kurbského

První list, který celou korespondenci inicioval, napsal kníže Andrej Michajlovič Kurbskij v květnu roku 1564 především jako vysvětlení a zdůvodnění svého útěku na Litvu. Už samotný fakt, k němuž vedla Kurbského snaha ospravedlnit se v očích cara, je ojedinělý, protože u ostatních uprchlíků z Rusi není do této doby nic obdobného doloženo. Je možné, že doprovodnými motivy byl hněv nad nařízením jeho zatčení a smutek nad poměry vládnoucími v jeho rodném a milovaném ruském státě. Celý dopis je jedním dlouhým obviněním cara, kterého Kurbskij káral z naslouchání nemoudrým (nebo žádným) lidem, z krutosti, kterou páchal na svých poddaných, a z úpadku carova náboženského cítění. Téměř 1500 slov¹⁵⁷ je napsáno v hněvu, který nebyl obvyklý při komunikaci s vládcem, jehož na trůn dosadil Bůh, na druhé straně ale jazyk vykazuje známky vysokého rétorického stylu s častými biblickými motivy a citáty.

Potřebu výměny názorů vyvolal vzájemný rozpor v některých problematických oblastech kulturního, politického a náboženského života. Podle knížete Kurbského se Ivan provinil právě víře, která se po pádu Konstantinopole stala jedinou nezkaženou. Napsal, že (car) „*sešel z původní cesty, která ho činila velmi zbožným člověkem a zosobněním pravoslavi*“.¹⁵⁸ To korespondovalo s představou Bohem daného cara, který jde ve zbožnosti příkladem, protože kdo jiný by měl být vděčen Bohu, když ne člověk, jemuž se dostalo příležitosti vládnout v jeho jméně. Nyní se však car stal, slovy Kurbského, mužem „*se zvrhlým svědomím, jaké se ani mezi pohany nevyskytuje*“.¹⁵⁹ Připodobnil Ivana Hrozného k Antikristu, což ostatně zdůvodňoval jako nevyhnutelnost danou hříšným sňatkem Ivanova otce Vasilije III. s Jelenou Glinskou.¹⁶⁰

K dalšímu tematickému okruhu ve vzájemné polemice Kurbského přivedla touha po informacích, které by mu carovo chování osvětlily. Chtěl znát důvod Ivanových opatření proti nobilitě, jejíž „*vítěznou svatou krev car prolil v Božích chrámech*“, důvod, který ho vedl k vymyšlení „*dosud neznámých mučednických praktik a k pronásledování těch, kteří by za něj položili život*“, a položil v souvislosti s tím další otázku, proč car „*klame své pravověrné*

¹⁵⁷ MADARIAGA: Ivan the Terrible. First Tsar of Russia, s. 163.

¹⁵⁸ FENNEL, John: The Correspondence between Prince A.M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia 1564-1579, s. 2-3.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 2-3.

¹⁶⁰ Je možné, že Kurbskij nebyl sám, kdo považoval jejich manželství za hříšné. Vasilij III. svými zásahy proti bojarům a pokračováním v centrální politice, kterou započal jeho otec, byl považován za vladaře nedodržujícího tradiční rozdělení moci.

poddané vykonstruovanými případy věrolomnosti, čarodějnictví a zrady, snaží se světlo vydávat za tmu a hořké nazývat sladkým.“¹⁶¹ Proléváním krve nobility „v Božích chrámech“ a „potřísněním jejich prahů krví mučedníků“ Kurbskij poukazoval na smrt knížete Michaila Petroviče Repnina¹⁶², který byl zabit v kostele při noční modlitbě, jak napsal Kurbskij ve své Historii o velikém knížeti moskevském, „*při četbě Písma svatého, když stál u oltáře jako nevinný beránek Boží*“.¹⁶³ Ve druhém případě měl na mysli knížete Jurije Ivanoviče Kašina¹⁶⁴, který byl zavražděn na prahu kostela.

Jako svědka Kurbskij vyzýval Ježíše Krista, který nakonec bude rozhodovat o jejich osudu u Posledního soudu. Ohledně sebe a svých skutků se Kurbskij vyjadřoval jednoznačně. Nejmenoval konkrétně své zasloužilé činy, ale v obecné rovině vystihl jejich podstatu. Vyčítal carovi nedostatečné ocenění své osoby, přestože jako věrný a oddaný sluha neustále válčil na mnoha různých místech, kde proléval krev, došel mnoha velkých vítězství, bránil svou vlast a byl nesčetněkrát raněn – to všechno po dlouhá léta, kdy se téměř nemohl stýkat se svou rodinou a strádal krom nedostatku i bolestmi a nemocemi,¹⁶⁵ které podrobněji vyličil v Historii o velikém knížeti moskevském – psal o své hořkosti nad carovým rozhodnutím odejít s vojskem z pokořené Kazaně i přes Kurbského naléhání. Místo toho, aby car zůstal a dokončil, co začal, vrátil se na radu svých švagrů ke své ženě do Moskvy¹⁶⁶ a Kurbského, pověřeného dokončením tažení a přivedením zbytku území k poslušnosti, zanechal jeho úkolu a osudu. Absenci výčtu jednotlivých úspěchů, které nyní byly Kurbskému ke cti, vysvětloval tím, že „*Bůh je zná lépe než člověk*“.¹⁶⁷ Na konec dopisu připojil krom datace ještě informaci o tom, že dopis byl psán ve Wolmaru, „*v městě mého pána, krále Zikmunda Augusta*“.¹⁶⁸ Osoboval si tím nárok na někdejší právo vypovězení služby, díky němuž mohli svobodní služebníci odcházet do služby k jinému pánovi, aniž by jim za to hrozil postih. Toto právo bylo užívané především v době rozdrobenosti ruského státu a s postupem centralizace, kdy všichni sloužili moskevskému velkoknížeti, ztratilo své opodstatnění. V souladu se starými údělnými zvyklostmi vychovaný Kurbskij však carovi neváhal dát svou nevoli proti způsobu jeho samovlády s téměř nulovou účastí bojarů najevo.

¹⁶¹ Vše cit. dle: Tamtéž, s. 2-3.

¹⁶² Člen bojarské dumy, vyznamenal se v tažení na Polock v roce 1563. SKRYNNIKOV: Carstvo terrora, s. 173-174.

¹⁶³ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 414-415.

¹⁶⁴ Člen bojarské dumy, bojarský titul mu byl udělen v roce 1556, společně s Michailem Repninem projevil statečnost v bojích o město Polock v roce 1563. Následně upadl v podezření ze spiknutí s Vladimírem Starickým. SKRYNNIKOV: Carstvo terrora, s. 173-174.

¹⁶⁵ Srov. FENNEL: The Correspondence, s. 6-7.

¹⁶⁶ Biblioteka literatury drevnej Rusi, s. 350-351.

¹⁶⁷ FENNEL: The Correspondence, s. 6-7.

¹⁶⁸ Listy Ivana Hrozného, s. 292-294.

I. carův dopis

Ivan IV. obdržel Kurbského dopis v květnu roku 1564. Situace, ve které se ruský stát nacházel v době jeho doručení, byla podle cara velmi nepříjemnou. Jednak tím, že Kurbskij neadresoval dopis přímo jemu, ale snažil se o jeho rozšíření po celé ruské zemi i za jejími hranicemi, a dále proto, že osobu cara ve svém dopise přirovnával k Antikristovi, což doprovázel dalšími slovy, které snižovaly jeho církevní autoritu.¹⁶⁹ To společně s vidinou Kurbského politické i osobní nenapadnutelnosti vyvolalo v carovi hněv, který ho vedl k rozhodnutí vést se zrádce boj pomocí pera a papíru. Přestože následující dva měsíce strávil návštěvami klášterů a zemí, které právě odebral svému bratranci knížeti Vladimíru Starickému, odpověděl Kurbskému relativně brzy. Jeho dopis je datován 5. července 1564 a co do rozsahu představuje 68 stran tištěného textu – Kurbskij jej nazval ve svém dopise „*tvá nabubřelá a velezvučná dlouhá a nudná řeč*“.¹⁷⁰ Pravděpodobně zabralo spoustu času, než Ivan odpověď Kurbskému husím brkem napsal, ale lze předpokládat, že car text během několika uplynulých týdnů diktoval písaři. U zrodu dopisu stál nejspíš i carův nový oblíbenec Alexej Danilovič Basmanov, který ho v tu dobu doprovázel do Možajsku.¹⁷¹

V první řadě vedla Ivana k odpovědi potřeba otevřít Kurbskému oči v otázce obvinění, která vznesl na carovu osobu. Sám se nemusel ospravedlňovat, jako Kurbskij v případě svého útěku, protože jako car a samovládce daný Bohem činil správná rozhodnutí, která Kurbskij – a ostatní odpůrci – nechápali a bylo potřeba jim je vysvětlit. Carův dopis velmi často odkazoval na Starý a Nový zákon a církevní otce, ale také na řadu jiných náboženských a světských motivů. Postupně rozebíral jednu Kurbského větu za druhou a do detailů vyvracel všechna obvinění – buď jako lživá nebo nepodložená anebo je Kurbskému vysvětloval ze svého úhlu pohledu.¹⁷² Svým způsobem se jednalo o politický manifest samoděržaví, ve kterém se za schopnými myšlenkami objevovalo mnoho strojených rétorických obrátů a chvástání. Jedním z hlavních témat, která cara zajímala, byla otázka vztahu samoděržavného vládce a šlechty.¹⁷³

Hned v úvodu dopisu psaném květnatým jazykem car po výčtu všech významných ruských knížat jejich jménem prohlašoval, že během své vlády neuchvátil nic z cizího

¹⁶⁹ FLORJA: Ivan Groznyj, s. 157.

¹⁷⁰ MADARIAGA: Ivan the Terrible. First Tsar of Russia, s. 164.

¹⁷¹ Cesta, při níž Ivan cestoval do Perejaslavle a do Možajsku se konala na přelomu jara a léta roku 1564. SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 240; SKRYNNIKOV: Carstvo terrora, s. 200.

¹⁷² FLORJA: Ivan Groznyj, s. 163.

¹⁷³ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 95.

majetku, pouze spravuje statky, které „*obdržel z požehnání rodičů*“¹⁷⁴, a dále že obvinění Kurbského jsou nepravdivá. Postupně zpřevracel naruby všechny Kurbského připomínky a útoky a naopak sám mu pokládal velké množství nezodpověditelných otázek, jimiž úder vracel. Základem všech obvinění Kurbského nebylo jen porušení přísahy carovi, ale především skutečnost, že svým útekem kníže bránil carovi ve vyplnění úkolu, který na něj vložil sám Bůh – protivil se tedy nejen carovi, ale také Bohu. Navíc se dopustil velkého hříchu tím, že „*opustil Boží zemi* (ruský stát) *v době války s Litvou a přidal se na stranu heretiků a vrahů pravé křesťanské víry*“.¹⁷⁵

Car dokonale využil skutečnosti, že Kurbskij neměl žádný důkaz o svém pronásledování, a naznačil mu, že pokud by ho pronásledoval tak, jak on tvrdí, nikdy by se mu nepodařilo uprchnout k nepříteli, a zdůraznil, že by ho neposlal jako místodržícího do Jurjeva. Vytvořil si tak prostor k vyvrácení důvodu útěku na Litvu, který uváděl Kurbskij, a bez jeho hlavní příčiny car ze svého pohledu dosáhl jasnější podoby zrady.

Ivan psal Kurbskému o svém zklamání z neúspěšného vyjednávání s polsko-litevským vládcem o jeho vydání. Podívoval se nad neochotou jeho ochránců a především nad jejich nechápavostí, protože podle jeho názoru „*přece museli pochopit, že toužíš po moci a po bohatství, a proto že jsi neutekl před smrtí, jak tvrdíš*“.¹⁷⁶ Opět v tom viděl Kurbského zradu, kterou spojil s paralelou z Bible¹⁷⁷ a ještě umocnil dodatkem, že větším hříchem je protivení se vládci, jenž „*trůn neuchvátil násilím*“.¹⁷⁸ Srovnával Kurbského s jeho sluhou Vasilijem Šibanovem¹⁷⁹, který Ivanovi dopis přinesl, a dával mu jej za příklad zmužilosti a bohabojnosti. Šibanov byl na hranici Ruska chycen, přivlečen k carovi a uvězněn. Svého pána (Kurbského) se nezřekl ani pod pohrůžkou mučení a hlasitě ho vychvaloval i ve chvíli, kdy sám stál na popravišti.¹⁸⁰

Ivan uvedl spoustu příkladů spiknutí z Bible, ve kterých spiklence stihl spravedlivý trest (smrt) za jejich činy. Sám se obhajoval tím, že „*i ti nejzbožnější panovníci často sahali ke krutým trestům*“.¹⁸¹ S tím souvisela i otázka, zda Kurbskij je či není mučedníkem, jak se

¹⁷⁴ Listy Ivana Hrozného, s. 24.

¹⁷⁵ FLORJA: Ivan Groznyj, s. 162.

¹⁷⁶ FENNEL: The Correspondence, s. 18-19.

¹⁷⁷ „*Každý ať se podřizuje vládnoucí moci. Veškerá moc je totiž od Boha, takže současné vlády jsou zřízeny od Boha. Kdo odmítá vládu, bouří se tedy proti Božímu zřízení; a vzbuřence čeká jistý trest.*“ Římanům, xiii, 1-2; Bible. Překlad 21. století, překlad Alexandr Flek, Praha 2009, s. 1442.

¹⁷⁸ Listy Ivana Hrozného, s. 26.

¹⁷⁹ Ivan i Kurbskij ho v korespondenci familiárně označovali jako Vasku. Po Kurbského útěku na Litvu měl doručit jeho první list carovi. V letopisech se o tom píše, že „*car mu pokynul, aby přistoupil blíže, a udeřil ho svou holí do nohy tak, až se dostal skrz. Poté se o hůl opřel a vyžádal si dopis* (od Kurbského) *k přečtení.*“ SKRYNNIKOV: Carstvo terrora, s. 186.

¹⁸⁰ SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 230.

¹⁸¹ Listy Ivana Hrozného, s. 32.

neváhal označit ve svém prvním dopise. Podle cara z něj však mučedník nikdy nebude, což opět doložil úryvkem z Bible¹⁸² a myšlenkami Jana Zlatoustého a Athanasia: „*Lotři, smilníci a vrahové budou mučeni; pro ně však není připraveno blahoslavení, dokud budou mučeni za své hříchy a ne pro jméno Boha*“.¹⁸³ Další carova řečnická otázka silně ovlivněná antickými autory dávala Kurbskému pramalou šanci na obhajobu. V očích Ivana však dotaz, zda mohou být za mučedníky považováni i ti, kteří se odmítají poddat svému zákonnému, Bohem danému panovníkovi, znamenal další přímé usvědčení ze zrady, které se na něm Kurbskij dopustil. Vyčetl mu, že pokud by byl poctivý tak, jak o sobě tvrdí, jistě by „*uhasil oheň, jakmile se rozhořel v carské radě*“, zatímco ve skutečnosti „*jej ještě více roznítil*“.¹⁸⁴ „*Tam, kde jsi měl moudrou radou zmařit ničemné úklady, tam jsi ještě přiložil plevele do ohně*“.¹⁸⁵ Další paralelu ke Kurbskému našel v Bibli a přirovnal ho ke zrádci Jidášovi se zdůvodněním, že stejně jako on i Jidáš vydal na smrt svého pána, před kterým se tvářil jako přítel, ale za jehož zády osnoval zradu. V neposlední řadě srovnal Kurbského „mučedníky“ se zrádci Tróje Aeneem a Anténorem.¹⁸⁶ Oba přežili chmurný osud Tróje, každý vlastním způsobem. Aeneas utekl z hořícího města společně se svým otcem a malým synem, Anténor byl Řeky ušetřen díky pomoci, kterou poskytl jejich vyjednávačům před válkou.

Vinil Kurbského z ctižádostivosti spravovat města a území, která mu nenáleží, i když sám viděl, k jakým vedlo důsledkům na Rusi, když každé město mělo svého vlastního správce a vojevodu. Vládu několika mužů totiž car přirovnával k ženské hlouposti – stejně jako žena nedokáže setrvat na jednom rozhodnutí, ani několik vládců se nemůže shodnout na jednotném směru správy města či říše.

V ospravedlnění svého chování k bojarům car odkazoval na rozhodnutí Boží, díky němuž se už jeho dědovi, velkoknížeti Ivanu III., do služby dostal praděd Kurbského i ostatní bojarská knížata.¹⁸⁷ Kurbskému v této souvislosti car vyčítal, že stejně jako oni se i on sám dostal do vleku Kurbského a vybrané rady a jen proto, že se bránil jejich zlovůli,¹⁸⁸ nazývá jej

¹⁸² „*Je-li však Boží vůlí, abyste trpěli, je lepší trpět za dobré činy nežli za zlé.*“ 1. list Petrův, iii, 17; Bible, s. 1529.

¹⁸³ FENNEL: The Correspondence, s. 36-37.

¹⁸⁴ Listy Ivana Hrozného, s. 34.

¹⁸⁵ Tamtéž.

¹⁸⁶ Anténór – velmož a rádce trojského krále Priama. Když přišli po únosu Heleny vyjednávat Odysseus, Palamedés a Meneláos o požadavcích Řeků, jejichž vyslyšením by byla válka odvrácena, velmi se přimlouval u krále za mírové řešení situace a oba zmíněné vyjednávače u sebe ubytoval. Za zrádce byl Anténór považován i poté, co na trojském sněmu navrhoval, aby Paris vrátil Meneláovi Helenu, protože v opačném případě povedou Trójané válku proti právu, a ta nemůže skončit jinak než záhubou Tróje. GRAVES, Robert: Řecké mýty, Praha 2004, s. 659. ZAMAROVSKÝ, Vojtěch: Bohové a hrdinové antických bájí, Praha 1970, s. 49.

¹⁸⁷ SKRYNNIKOV: Russkaja istorija IX-XVII vekov, s. 316.

¹⁸⁸ Ivan je jediný, kdo mluví o vybrané radě jako o zlu. Zachovaly se totiž pouze dva náhledy na její činnost. Druhým zdrojem informací o vybrané radě je sám Kurbskij, který v jejím případě psal o „zlatém věku“

nyní Kurbskij bezbožným a „odpadlým od pravoslaví“.¹⁸⁹ Postupně se rozebíráním zrady Kurbského car vrátil do minulosti a poukázal už na zradu jeho předků, které se dopustili na předcích Ivanových. Tito Kurbští, ač zakusili mnohem více příkoří než Andrej, „*přece se nedopustili takové zrady jaky Ty*“.¹⁹⁰ V ospravedlňování pokračoval a vlastní světské i duchovní přehmaty vysvětloval zradou Kurbského a jeho přátel, ale zároveň tím, že i on je pouze člověk, který má právo hřešit. „*Není přece člověka bez hříchu – pouze Bůh je hříchu prost.*“¹⁹¹

Car se pustil i do kritiky Kurbského neoprávněné sebechvály na bitevním poli. Postupně vyjmenoval jeho domnělé úspěchy (dobyty Kazaně, obranu jižních hranic před nájezdem Tatarů v roce 1552) i zjevné nezdary (porážku ruského vojska u Nevelu) a jeden po druhém předesťel ve svém světle pravdy. „*Když jsi byl poslán do naší země Kazaně, abys přiměl k poslušnosti ty, kteří stále ještě odporují, přivedl jsi místo viníků nevinné, které jsi navíc obvinil ze zrady, ale těm, proti nimž jsme tě poslali, jsi nezpůsobil nic.*“¹⁹² Při tatarském vpádu v roce 1559 krymský chán Devlet Girej, jemuž se donesla zvěst o blížících se obráncích, s vojskem ustoupil zpět, ale na místě setrval jeho vojvoda s nevelkou armádou, se kterou později zaútočil na Tulu. Car zde vyčetl Kurbskému, že než se společně s druhým vojevodou rozjel k městu, nejprve „*jste museli jíst a pít a teprve po hostině jste se vypravili proti nim a oni (Tataři) vám unikli bez pohromy*“.¹⁹³ Co se týká katastrofy ruského vojska u Nevelu, mluvil o poznání jasněji. „*S patnácti tisíci lidmi jste nedokázali porazit čtyři tisíce. A nejenže jste je neporazili, ale vy sami jste byli zle pobiti a sotva jste se vrátili.*“¹⁹⁴

Ve svém dopise Ivan Hrozný využil veškerého svého pisatelského umění, aby zkompromitoval principy šlechtického státu a dokázal převahu ruského samoděržaví. „*Bezbožné jsou národy, které svým carstvím nevládnou. Jak jim řeknou poddaní, tak oni činí. Oproti tomu ruské samoděržaví si od prvopočátku vládne samo svými samovládci a ne bojary či velmoži.*“¹⁹⁵ Západní národy, jimž bylo pravoslaví cizí, byly v jeho očích bezbožní, stejně jako bezbožné bylo i jejich politické zřízení. Poddaní podle teorie cara neměli mít právo rozhodovat o záležitostech státu, který řídí jejich páni – často však pouze ku vlastnímu prospěchu. Jakékoli ústupky od samoděržaví by totiž vedly k rozpadu státu v důsledku nepokojů způsobených osobními zájmy jednotlivců. Zákonný vládce, jemuž byla tato

ruského státu za Ivanovy vlády. ALŠIC: Načalo samoděržaví v Rossiji, s. 45-46.

¹⁸⁹ Listy Ivana Hrozného, s. 28.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 43.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 28.

¹⁹² Srov. FENNEL: The Correspondence, s. 138-139.

¹⁹³ Listy Ivana Hrozného, s. 68.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 68-69.

¹⁹⁵ FENNEL: The Correspondence, s. 26-27.

pravomoc svěřena od samotného Boha, není povinen se o vládu nad svou zemí s nikým dělit.

Svou říši přirovnával k římskému impériu, kde i přes vládu císařů panovala prosperita do té doby, než byla rozdělena na dvě části, z nichž ta východní se začala drobit a upadat. Srovnával carskou moc s mocí kněžskou, s řeholnictvím a poustevnictvím. Podle Ivana poustevníci nedělají vůbec nic, řeholníci jsou povinni dodržovat řeholi a kněží trestají viníky a jejich hodnost jim povoluje užívat ozdoby a pocty. Oproti tomu carovi „*je dovoleno působit hrozbou, zákazem, mučením a na nejhorší viníky trestem posledním*“.¹⁹⁶ Car se obhajoval, že on žádné tresty a muka nikomu nevymýšlel, ale když už se o tom Kurbskij zmínil, neopomněl podotknout, že provinění, kterých se na carovi dopustili, se trestají ve všech zemích.

Car nechtěl před Kurbským projevít slabost, ale v listě nedokázal skrýt obavy, kam svými opatřeními a rozhodnutími ruský stát dovede. Stěžoval si na zrádce na svém dvoře, kteří proti přísaze na kříž odvrhli svého bohem daného a na trůně narozeného vládce a kolik mohli, tolik napáchali zla „*slovem, činem i tajným úmyslem*“.¹⁹⁷ Mnoho bojarů se prý podobá Dáblu, kteří pod rouškou noci realizují své lstivé plány, podobně jako on (Kurbskij) a jeho přívrženci, které car považoval za stoupence Starických.¹⁹⁸ Zároveň s obavami nechtěl dát svým oponentům důvod k pocitu vítězství, proto se snažil od přítomnosti ohlížet do minulosti. V dopise nikde nenalezneme žádný výhled do budoucna, pouze náhledy na jednotlivé události z minulosti. Z ní nešetřil ukázkami a příklady, které by ilustrovaly bojarskou zradu. To celé svádí k názoru o velkém bojarském povstání proti carovi. Byl rozčarován vztahem bojarů ke státu; ti by totiž nejraději měli místo silného panovníka šlechtickou samovládu. Pak by podle teorie Hrozného nikdy neskončily osobní urážky, souboje a krevní msty. Země by se ponořila do bezvládného chaosu, kde by si každý dělal, co chce, a jediným uznávaným právem by bylo právo mocnějšího a silnějšího. Tato teorie ovšem podle Ivana platila o všech „carstvích“, protože pouze car může svévoli šlechty postavit svou neomezenou Bohem danou moc.¹⁹⁹

Car psal, že Kurbskij nikde v historii nenalezne případ, „*kdy by se země spravovaná protopopem nerozpadla*“.²⁰⁰ Postavil proti sobě světlo a tmu panování, které mají zrádci podle jeho názoru posunuté – ptal se, zda považuje „*za světlo, když vládne kněz (Silvestr) a samolibí služebníci a car zůstává carem jen na základě svého titulu, ale přitom v množství moci se nemůže rovnat se sluhou. A je snad temnotou, když car vládne své zemi a jeho*

¹⁹⁶ Listy Ivana Hrozného, s. 41.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 33.

¹⁹⁸ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 96.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 96.

²⁰⁰ Listy Ivana Hrozného, s. 36.

poddaní plní oddaně jeho rozkazy?“²⁰¹ „*Vše se stalo proto, že nepřestáváte kout proti mně pikle.*“²⁰²

Citací z Bible²⁰³ se znovu obracel ke Kurbskému s otázkou, jak si představoval své vojenské zásluhy, kterými se pyšní. Není přece možné úspěšně válčit, když je země zevnitř rozvracována zrádci. Společně se všemi zrádci Ivan zmiňoval popa Silvestra a Alexeje Adaševa, kteří stáli společně s Kurbským v čele vybrané rady. Car zklamaně psal, že se obklopil lidmi, kterým důvěřoval a kteří i jemu slíbili věrnost. Poté, jak psal, nechal svolat velký církevní sněm, na němž tehdejší metropolita Makarij dal odpuštění carovi i bojarům ve věci vzájemných provinění, a že on také „*odpustil svým bojarům a přijal je za věrné služebníky*“.²⁰⁴ Jednalo se buď o tzv. Sněm smíření z roku 1549 nebo o Stohlavý sněm z let 1550-1551. Také roky spolupráce s vybranou radou car chápal jako léta útisku. Měl pocit, že se vše dělo na rozkaz a přání Silvestra, Adaševa, Kurbského a později i Kurlatěva²⁰⁵, kterého přivedl do řad vybrané rady Silvestr. O obou hlavních propagátorech vlády vybrané rady psal Ivan i dále. „*Tehdy byl u dvora ten mizera Adašev, tvůj pán, o kterém nevím, jak se k němu z hromady hnoje dostal, aby sloužil tak velkým pánům. A Silvestr byl také vybrán, aby pečoval o carovo duchovní blaho, ale rozšlapal své přísliby pod nohama.*“²⁰⁶ V soukromých záležitostech to podle carova svědectví nebylo lepší. „*Ani v těch nejmenších věcech každodenního života mi nedali volnosti; jak se obouvat, jak spát – vše bylo podle jejich přání.*“²⁰⁷

Krom obvinění zrádců a obhajování své osoby se car ve svém dopise obracel i ke svým strádáním, která zakusil v době svého mládí. Stránky dopisu věnující se období Ivanova dětství jsou jediným existujícím zdrojem, který nám podává podrobné informace o událostech let 1533-1547. Ivanův charakter je zde vykreslen temně, protože musel snášet urážky a nedostatek respektu ze strany bojarů, což vyvrcholilo zejména po smrti Ivanovy matky Jeleny Glinské v roce 1538. Je však obtížné převzít do důsledku carův popis událostí tak, jak je zaznamenal. Nepochybně byl ve svém literárním nadání schopen při líčení událostí vytvořit subjektivní zkreslení a zakomponovat do celkového obrazu také své naivní dětské představy i

²⁰¹ FENNEL: The Correspondence, s. 46-47.

²⁰² Listy Ivana Hrozného, s. 37.

²⁰³ Pokud se království rozdělí samo proti sobě, nemůže obstát. Marek, iii, 24.

²⁰⁴ Listy Ivana Hrozného, s. 50-51.

²⁰⁵ Kurlatěv byl během Ivanova dětství přívržencem rodiny Šujských. Do vybrané rady se dostal díky spolupráci se Silvestrem a Adaševem pravděpodobně v roce 1549, kdy získal bojarskou hodnost. V době carovy nemoci v roce 1553 v paláci nebyl z důvodu údajné nemoci, avšak proslýchalo se, že tajně vede rozhovory s Vladimírem Starickým. Nakonec byl v roce 1562 carem donucen obléci mnišské roucho. FENNEL: The Correspondence, s. 89.

²⁰⁶ MADARIAGA: Ivan the Terrible. First Tsar of Russia, s. 165

²⁰⁷ Listy Ivana Hrozného, s. 51-52.

nynější chápání věci z pohledu samoděržavného vládce. Tato pasáž o carově období dětství a dospívání je jednou z nejspornějších kapitol Ivanova života, protože nemůže být porovnána s jiným zdrojem.²⁰⁸ Kurbskij byl v té době ještě mladý a patrně příkoří nepůsobil přímo on, car tedy své výčitky směřoval k tehdejším zrádcům, kteří po smrti Vasilije III., kdy okolní státy zaútočily na ruská území, uprchli na Litvu a kamkoli se ještě dalo „a všude tam vyprovokovali válku proti pravoslaví“.²⁰⁹ Ale „pro Boží milosrdenství“ byly tyto záležitosti zvládnuty. Velmi těžce car nesl bídu, kterou zakusil po smrti své matky. Tehdy „jsme zůstali s bratrem Jurijem naprostými sirotky, poddaní neměli vládce a o nás se nikdo nestaral. Všichni se začali hnát jen po bohatství a po své slávě, kvůli které se zvedla vlna vraždění.“²¹⁰ Nešťastně a nechápavě se car opakovaně dotazoval na důvod bojarské zrady ve prospěch Ivanova strýce Andreje Starického, kterého chtěli zrádci dosadit na trůn. V roce 1538, kdy bylo Ivanovi 8 let, zemřela carevna-regentka Jelena Glinská a bojaři se tak podle Ivanova mínění konečně dočkali vytouženého státu bez vládce, o kterého se vůbec nestarali, a sami si dobývali slávu a bohatství, často i sami mezi sebou. Tak byl již car od dětství svědkem brutality, což se zřejmě odrazilo i ve způsobu jeho vlády. Pravděpodobně měl na něj také určitý vliv, stejně jako na celou Rus, odkaz Tatarů, kteří ve své době představovali „anticivilizační násilnictví“.²¹¹ Zlovůli bojarů dokládal Ivan i z doby, kdy se v patnácti letech ujal sám vlády. Toho roku (1547) vypukl „za naše hříchy z hněvu Božího“ v Moskvě požár, z něhož nakonec byla obviněna „matka naší matky, která se svými dětmi a služebníky prý vytahovala lidská srdce a obdobně použila své čáry i na zapálení Moskvy“.²¹² Nabízí se vysvětlení, že bojaři tímto způsobem vyvolali v lidech přesvědčení o nutnosti odstavit od kormidla řízení státu příbuzné mladého cara z matčiny strany – silný rod Glinských, který se k moci dostal v roce 1543 a převzal vládu po úpadku moci Šujských. Bojaři dokonce obvinili Ivana z toho, že znal záměry své příbuzné a nezabránil jí Moskvu zapálit. Na to car opět reagoval ve svém psaní, kde se ptá: „Proč bychom měli být sami žháři ve své říši?“²¹³

Bezprostředně po vypsání strastí svého mládí Ivan IV. v dopise pokračoval jedním z nejzlomovějších momentů svého života, svou těžkou nemocí v roce 1553, kdy téměř všichni očekávali carovu smrt. „Když jsem se vrátil do Moskvy (z tažení proti Kazani), Bůh mi prokázal svou milost a dal mi následníka, syna Dmitrije. Zanedlouho potom jsem se však rozstonal, jak se ostatně běžným lidem stává... Adašev, Silvestr a další zrádci zapomněli mé

²⁰⁸ MADARIAGA: Ivan the Terrible. First Tsar of Russia, s. 164-165.

²⁰⁹ FENNEL: The Correspondence, s. 70-71.

²¹⁰ SOLOVJOV, S.M.: Istorija Rosiji s drevnejších vremen, s. 35.

²¹¹ ŠVANKMAJER, Milan a kol.: Dějiny Ruska, s. 44.

²¹² Srov. FENNEL: The Correspondence, s. 80-81.

²¹³ Listy Ivana Hrozného, s. 49.

*dobré skutky, na to, že líbali kříž ve znamení přísahy mým otcům i mně, přísahy, ve které se zavázali nehledat jiného panovníka než našeho potomka. Toužili však po jiném, po bratranci Vladimírovi, kterého chtěli vyzdvihnout k vládě, zatímco našeho syna měli v úmyslu zahubit.*²¹⁴ Toto krátké období carovy nemoci patrně změnilo i jeho vztah k vybrané radě a jejím členům. Dokazuje to jeho zákrok po zázračném uzdravení. *„Sám jsem vyšetřoval provinění psa Adaševa a všech jeho rádců, potrestal jsem je, ale mírně, neboť smrtí jsem z nich nepotrestal nikoho.*²¹⁵ V létě roku 1560 byl Adašev poslán do Livonska a v srpnu téhož roku se stal jedním z místodržících dobytého území. Nakonec byl na rozkaz cara převelen do Dorpatu, kde byl spíše vězněn a po dvou měsících zemřel na horečku. Jeho bratr Daniel byl jmenován spolumístodržícím v Livonsku, ale brzy byl z rozkazu cara vydán smrti. Bojar Kurlatěv byl v roce 1562 násilně postřižen a následně i se svou rodinou vydán smrti.²¹⁶ Jediný Silvestr přestál carovo běsnění, ale když upozoroval, že i ostatní jeho druhové a rádcí ztratili u cara veškerou podporu, *„odešel sám dobrovolně“.*²¹⁷ Jiné zdroje uvádějí, že byl do Solověckého kláštera vypovězen carem.²¹⁸ Car v souvislosti s popisem těchto událostí vyčetl Kurbskému, že vše vykládá zcestně a neprávem označuje potrestané za mučedníky a jejich krev za svatou.²¹⁹

Válčení na Litvě odůvodňoval tvrzením, že tak činí *„podle zvyku našich předků, jak se často stávalo před námi“*²²⁰ a vyjádřil se značně pochybovačně o přítomnosti křesťanů v řadách protivníka, protože *„křesťané v těch zemích nejsou, kromě hrstky nižších duchovních a tajných služebníků Pána.*²²¹ Dosavadní válečné úspěchy přičítal vůli Boží, nikoli Kurbskému či jiným bojarům. Jednak proto, že žádný z vojáků nebojoval proti nepříteli dobrovolně, nýbrž pod nátlakem a příkazem cara, dále proto, že se velitelé z řad bojarů starali především o co nejrychlejší návrat domů, ať už jako vítězové nebo jako poražení, a v neposlední řadě, že s sebou nevzali nejlepší vojáky a zdráhali se zaútočit na město, což nakonec učinili až na příkaz cara, ale sami by se k tomu nikdy neodhodlali. Takto viděl Ivan Hrozný válečné úspěchy zrádců a válečnou mašinerii pod jejich velením srovnával s tou, kterou neřídili oni, ale o niž se staral sám: *„A když skončila tvá a Alexejova vláda, stala se má území poslušná a pokorná a nyní poskytují více než třicet tisíc vojáků na pomoc*

²¹⁴ FENNEL: The Correspondence, s. 92-95.

²¹⁵ Listy Ivana Hrozného, s. 54.

²¹⁶ Srov. FENNEL: The Correspondence, s. 98-99.

²¹⁷ Listy Ivana Hrozného, s. 54.

²¹⁸ Např. MARTIN, Janet: Medieval Russia 980-1584, s. 342, FENNEL: The Correspondence: s. 99, Historie o velkém knížeti moskevském aj.

²¹⁹ Listy Ivana Hrozného, s. 55.

²²⁰ FENNEL: The Correspondence, s. 16-17.

²²¹ Tamtéž, s. 16-17.

pravoslavi. ²²²

První dopis Kurbského srovnával s dlouhým psaním, které napsali „*tři patriarchové a množství velekněží*“ císaři Theophilovi. „*Přestože byl císař bezbožný, přece mu nenapsali tolik výtek jako Ty mně. Ale bohabojným carům je třeba psát co nejpokorněji.*“ ²²³ Výběru svědka jejich sporu (Boha) se Ivan nebránil, protože věřil ve své vítězství nad Kurbským v písemné konfrontaci i u Posledního soudu. Byl si jistý sám sebou, protože Bůh nejlépe ví, kdo je zrádcem a původcem zla. Přesto Kurbskému vyčetl, že si zvolil jako soudce Krista, ale nechová se podle jeho příkázání, a znovu své tvrzení doložil citací z Bible. ²²⁴

První carův dopis byl zřejmě dokumentem velmi čteným. Krom toho, že byl adresován „celému státu“ a současně působil jako varování všem případným zrádcům, sloužil zároveň jako jistá forma propagace, ve které se car stylizoval do pozice zastánce svých poddaných proti bojarské zlovůli a role panovníka, který významně pozvedl ruský stát v rovině politické, vojenské, kulturní i náboženské. Ivan v dopise vyzvedával historické paralely z Bible, bohy z Olympu, Východořímskou i Západořímskou říši, dlouze a široce rozebíral své dětství, svůj vztah s Andrejem Kurbským, oba tyrany (Silvestra a Adaševa) i komplot bojarů, kteří se přidali na stranu Vladimíra Starického, a také smrt své první manželky Anastázie. Především ale obhajoval svou přirozenou moc cara.

Výtky na Kurbského car rozepsal do mnoha dlouhých odboček, které ho srovnávají s biblickými a historickými postavami nebo reflektují výkon politické moci. „*Zvažme, kdo je nafoukaný? Já snad? Já poroučím mým sluhům (otrokům), kteří jsou mi podřízeni od Boha, plnit má přání? Nebo jsi to snad ty, který jsi odmítl mou vládu vykonávanou na rozkaz Boha a své jho služebnictví, a oblíbil sis pány, kteří mi nařizují konat tvou vůli?*“ ²²⁵ Pány jsou zde míněni duchovní Silvestr a Alexej Adašev.

II. dopis Kurbského

Carův list dostihl Kurbského nedlouho potom, co přijel na Litvu, kde obdržel od krále Zikmunda bohatou odměnu. Proto byla jeho pozornost věnovaná listu od cara menší. ²²⁶ Napsal sice Ivanovi odpověď, ale odeslal ji až za 15 let společně se třetím dopisem. Příčinu toho objasnil právě ve svém třetím dopise, kde vysvětloval, že „*je to již dávno, kdy napsal list, který se nyní carovi dostává do rukou, ale že jej nemohl dříve odeslat, protože Ivan uzavřel*

²²² Tamtéž, s. 116-117.

²²³ Listy Ivana Hrozného, s. 64.

²²⁴ „*„Hněváte-li se, nehřešte;“ zkroťte svůj hněv než slunce zapadne.*“ List Efeským, iv, 26; Bible, s. 1480.

²²⁵ MADARIAGA: Ivan the Terrible. First Tsar of Russia, s. 165.

²²⁶ SKRYNNIKOV: Ivan Groznyj, s. 97.

*hranice ruského carství“.*²²⁷

Tento druhý dopis napsal Kurbskij pravděpodobně brzy po obdržení carova obsáhlého listu, ale odeslal ho až v roce 1577. Je možné se domnívat, že ho napsal až po roce 1565, protože se v něm zmiňoval o loupeži, které se car na bojarech dopustil, a zřejmě tím měl na mysli zabírání bojarských území v počátcích opričniny, které jsou kladeny do roku 1565. Samotný dopis nese ve sbírkách, které jsou věnovány korespondenci Ivana Hrozného a Kurbského, titulek „*Krátká odpověď knížete Kurbského na mimořádně dlouhý dopis velkého knížete moskevského*“.²²⁸

V dopise zcela chybí klasický úvod, Kurbskij cara nijak neoslovil ani mu nesdělil účel svého psaní. Pouze psal, že obdržel carovu „*výmluvnou a nudnou dlouhou řeč*“, která byla „*chrlena v nezkrtném hněvu samými jedovatými slovy*“.²²⁹ Také to považoval „*za neslušné a nehodné cara, nýbrž (hodné) prostého neurozeného vojáka*“.²³⁰ Ohrazoval se, že nebylo potřeba, aby mu car ve svém dlouhém dopise hrozil a zastrašoval ho Božím soudem – jeho, který se „*poníženě odebral ze země, uražený a bez soudu vyhnáný jako hříšník a lotr, avšak s citlivým srdcem a vytříbeným jazykem*“.²³¹ Nabádal cara, aby si vzal jako soudce samotného Boha, který jistě rozhodně spravedlivě, obzvláště bude-li car pokračovat ve svém „*jedovatém počínání za zády nevinného, který byl od svého mládí věrným carovým služebníkem*“.²³² Přes všechny urážky a nelichotivá přirovnání Kurbskij z carova listu nepochopil, co se mu nelíbilo na počínání bojarů. Těžce nesl, že Ivan různými způsoby vyvraždil příslušníky vysoké šlechty, jejichž rodokmen sahal až k Vladimíru Velikému, a že si přivlastnil jejich movité i nemovité majetky, které jim ponechal už otec Vasilij III. a děd Ivan III.²³³ V závěru dopisu několikrát zdůraznil, že rozhodnutí o jejich sporu svěřil Všemohoucímu Bohu, protože on je „*tím jediným svědkem toho, že necítí (Kurbskij) v žádném ohledu pocit viny vůči carovi*“.²³⁴

II. carův dopis

Druhý list Kurbskému bývá ve sbornících s korespondencí datován převážně do roku 1577. Jeho datace je však sporná, protože ke konci vlastního dopisu nalezneme údaj

²²⁷ SKRYNNIKOV: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, s. 240.

²²⁸ FENNEL: The Correspondence: s. 180-181

²²⁹ Tamtéž, s. 180-181.

²³⁰ Tamtéž, s. 180-181.

²³¹ Tamtéž, s. 180-183.

²³² Tamtéž, s. 182-183.

²³³ Tamtéž: s. 182-183.

²³⁴ Tamtéž, s. 184-185.

samotného autora, který uvádí rok „7086 od stvoření světa“.²³⁵ Tím by se vznik dopisu posunul do roku 1578. K tomu ještě car doplnil, že se tak stalo „ve třicátém prvním roce našeho carství“, což by též svádělo k dataci o rok pozdější. Na druhé straně je k těmto údajům připojeno ještě „v dvacátém pátém roce Kazaňského a dvacátém čtvrtém Astrachaňského (carství)“. Patrně se zde projevil důsledek toho, že ruský rok začínal podle starého kalendáře 1. září.

Tón dopisu se oproti předchozímu značně změnil. Na rozdíl od prvního carova listu byl tento více spjat se zahraničními záležitostmi. Především v něm Ivan vyzdvihoval své úspěchy, kterých dosáhl v livonské válce a ve srovnání s Kurbským tak dosáhl Božího milosrdenství. Ruským vojskům se totiž podařilo dobýt město Wolmar, odkud zrádný kníže vůbec poprvé napsal carovi, a v otázkách dalšího vývoje Ivan Hrozný oplýval optimismem, protože se k němu Bůh zjevně neotočil zády. Jak sám napsal, „*Bůh má raději jednoho hříšníka, který činí pokání, než devadesát devět²³⁶ spravedlivých*“. A co se týká ostatních hříchů, netajil se car tím, že doufá v přízeň Boží i nadále: „*I když jsou mé zločiny početnější než písek mořský, přece doufám v milost Boží. Pán může mořem své milosti zatopit má provinění*“.²³⁷ Po vzoru Kurbského car nechtěl vypočítávat svá jednotlivá vítězství, ale oproti knížeti z toho důvodu, že „*nejsou má, ale Boží*“.²³⁸ Nechtěl se svými úspěchy chlubit, pouze jimi dokazoval, že měl pravdu ve svém konání a bude tedy mít pravdu i v polemice s Kurbským.

Car vyčítavě psal o vybrané radě, která si chtěla vládnout sama pro sebe a neposlouchala svého vládce ani se mu nepodřídila a postupně ho odstavila od moci úplně. Své zklamání nedokázal zakrýt ani ve věci sporu, který vedl jménem syna Fjodora s rodinou Sických o 150 četí půdy. Spor vedl Kurbskij společně s knížetem Kurlatěvem a při rozhodování se vyšetřující bojaři přiklonili ke straně šlechty a od Fjodora se odvrátili. Dalším palčivým tématem Ivanova dopisu byla otázka jeho bratrance Vladimíra Starického. Ani po mnoha letech přemýšlení prý car nepřišel na příčinu bojarského úmyslu dosadit ho na trůn, když měli Bohem daného a v carské rodině narozeného panovníka. Vladimír byl potomkem čtvrtého syna Ivana III. Jeho otec zemřel ve vězení během bojarské zvůle v době Ivanova dětství a sám

²³⁵ Počátečním rokem ruské chronologie je považován rok 5508 př. Kr., který pro východní ortodoxní církve představuje rok stvoření světa vypočítaný podle pravděpodobného časového sledu událostí popsanych v Bibli. Tento kalendář přijalo Rusko z Byzantské říše, avšak s tím rozdílem, že jeho rok nezačínal 1. března, nýbrž 1. září, a v Rusku se udržel až do roku 1699, kdy byl nahrazen kalendářem juliánským.

²³⁶ Obdobnou parafrázi uvedl car i ve svém prvním dopise Kurbskému, ve vyprávění o Karpovi na Krétě. Velice zbožný Karp se po osobní urážce modlil k Bohu a prosil, aby byli bezbožníci, kteří ho urazili, zbaveni života. Náhle byl jeho dům horizontálně rozdělen na dvě poloviny. Nad ním stál Ježíš v nadlidské velikosti, pod ním byla temná propast a u ní viděl stát na kraji chvějící se muže, po kterých se sáпали hadi. Karp to bezbožníkům přál, ale v tu chvíli natáhl Ježíš ruku a pomohl jim. Karpovi řekl, že má větší radost z těch, které zachrání, než z těch, kteří nehřeší. Listy Ivana Hrozného, s. 70-71.

²³⁷ Tamtéž, s. 156.

²³⁸ Tamtéž, s. 156.

se také dostal i s matkou do vězení. Z něho byl po roce 1540 propuštěn, posléze v roce 1563 upadl v nemilost cara, v roce 1569 mu byl zkonfiskován majetek a ještě tentýž rok byl i se ženou popraven.

Postupně se car znovu vracel k prvnímu dopisu Kurbského a opět se vyjadřoval ke každému slovu, které v něm Kurbskij napsal. Oponoval mu však, že neposkvřnil svatyně a neprolil na jejich prazích křesťanskou krev. A neustále dával Kurbskému příklady spiknutí z historie nebo z Bible, ve kterých spiklenci neušli trestu a byli přísně a spravedlivě potrestáni. Vojskou Ruska připisoval kříži: „*Německá města nečekají na boj, nýbrž dříve sklánějí své hlavy před silou životadárného kříže*“. Nebral vážně Kurbského tvrzení o velikosti jeho útrap po dobu služby u cara. Car sice nepopíral, že obešel mnoho zemí, prošel mnoha boji, ale sám vše podstoupil s ním. K tomu vzal car v úvahu fakt, že se svými vojsky dobyl větší část nepřátelského území, a proto Kurbského útrapami opovrhoval, neboť se sám dostal ještě dále než on. V závěrečném dodatku car připsal, že dopis vznikl „*v naší votčině, v Livonské zemi, ve městě Wolmar*“. Naznačil tak Kurbskému, že padl první svědek jeho zrádného činu a stejně dopadnou i všechna ostatní města, ať se vydá kamkoli. Je možné, že do tohoto závěru car skryl také své zadostiučinění za spor, který vedl s bojary a vybranou radou o směr expanze, a za další dílčí úspěchy, které dokazovaly správnost cesty, po níž ruský stát vedl. Brzy však měl i ruský car poznat válečné neúspěchy, neboť po nevydařené kandidatuře na polsko-litevský trůn se měl utkat s úspěšnějším kandidátem na krále Štěpánem Báthorym, zvoleným v roce 1576, a s dalšími sousedními státy.

III. dopis Kurbského

Třetí dopis Kurbského není datován, ale je pravděpodobné, že byl napsán nedlouho po bitvě u Wenden²³⁹, která se odehrála na podzim roku 1578 a o níž se Kurbskij ve svém dopise zmiňoval. Je zároveň nepravděpodobné, že by vznikl později, protože v následujícím dopise carovi je uveden časový interval mezi třetím a čtvrtým listem „*rok nebo dva*“. Kurbskij se v něm nazval, jako i v pozdějších dopisech, hrabětem Kovelským a opět se nezdržel dotazu, zda je pro cara vhodné psát taková slova, kterými ho Ivan počastoval i ve svém druhém dopise. Připadal si totiž jako nevhodná osoba nedostatečně vysokého původu na to, aby se mu car ve svých dopisech zpovídal jako knězi: „*Nejsem hoden, já – prostý člověk ve vojenské službě, abych slyšel něco takového byt' i jen zpoza rohu*“.²⁴⁰ Vše podle svého zvyku doplňoval citáty a paralelami z Bible a rozvinul tak úvahu o rozdílu mezi Bohem a

²³⁹ Něm. Wenden, čes. Cesis v dnešním Lotyšsku.

²⁴⁰ Srov. FENNEL: The Correspondence, s. 198-199.

Đáblem s výsledkem, že zatímco Bůh „*nařizuje nesoudit nikoho před soudným dnem a nejprve vytáhnout trám ze svého oka a teprve potom třísku z oka bratrova*“, Ďábel „*nabádá skučet se slovy, které vypadají jako slova kajícího, ale ve skutečnosti jsou to pouze slova vychloubačná*“.²⁴¹

Kurbskij se rozhořčoval nad tím, že není nic odpornějšího „*než urážet a falešně obviňovat zpovědníka (Silvestra), který nesl na svém krku carovy hříchy a vyzvedl cara z velké nečistoty*“.²⁴² Obhajoval Silvestra v jeho snaze léčit carovu duši, která se „*stala dlouhými léty (nemoci) otužilá a bylo těžké ji vyléčit*“.²⁴³ Kurbskij také zdůrazňoval, že ve dnech Ivanovy zbožnosti vše prosperovalo a řídilo se jeho vůlí a také díky modlitbám a vybrané radě.²⁴⁴ Neopomněl však své pozitivní hodnocení vybrané rady doplnit o kontrast, jak vypadala situace ve chvíli, kdy se car nechal svést těmi nejhříšnějšími a nejlstivějšími pochlebníky, kteří ho nakonec zničili i s celou zemí. Vyčítal carovi, že ho ve svém dopise nazval zrádcem z důvodu křivé přísahy panovníkovi z Boží milosti. Přestože ho samotné obvinění zasáhlo, necítil se vůči carovi nijak provinile. Společně s ostatními, kteří přísahali, neměl totiž alternativní možnost a musel tak učinit z donucení a proti vlastní vůli. Svůj skutek si omlouval tím, že „*hřích není přisuzovaný tomu, kdo líbal kříž, ale tomu, kdo ho k tomu donutil, i když k tomu nepoužil žádných donucovacích prostředků*“.²⁴⁵

Zdůrazňoval svůj původ a odkazoval na to, že jeho rodiče pocházeli ze šlechtického stavu, z rodiny jaroslavských a smolenských knížat, z nichž Fjodor Rostislavič byl uváděný v ruských kronikách. Navíc se na tomto místě snažil carovi ozřejmit svůj vztah k carevně Anastázii, proti které nemohl mít žádný zlý úmysl, protože to byla jeho příbuzná.²⁴⁶

Na konci svého dopisu Kurbskij vysvětlil, proč druhý list poslal až nyní, že je to odpověď na carův rozsáhlý první dopis, ale že nebylo v jeho silách jej dopravit do uzavřeného Ruska a nechtěl riskovat život dalšího posla, kterého by car jistě – stejně jako Vasku Šibanova – umučil k smrti jedním ze svých mnoha způsobů. Zároveň nabádal cara, aby se nesnažil na tyto dva dopisy odpovídat, neboť „*toto je odpověď na carova slova*“²⁴⁷, na která zřejmě nebylo žádoucí znovu reagovat.

²⁴¹ Tamtéž, s. 200-201.

²⁴² Tamtéž, s. 200-203.

²⁴³ Tamtéž, s. 202-203.

²⁴⁴ Přes vlastní přesvědčení o pozitivním působení vybrané rady se Kurbskij nepasoval do role jejího vůdčího představitele. Sám o Adaševovi a Silvestrovi – nejvýraznějších osobách rady – mluvil jako o „nich“ a sám sebe mezi ně nepočítal. ALŠIC: Načalo samoděržaví v Rusku, s. 48.

²⁴⁵ Srov. FENNEL: The Correspondence, s. 206-207.

²⁴⁶ Kurbskij a carevna Anastazie měli společného předka, prapradědečka Borise Ivanoviče Morozova. Tamtéž: s. 265.

²⁴⁷ Srov. Tamtéž, s. 216-217.

K dopisu Kurbskij přiložil překlad dvou statí z Ciceronovy knihy *Paradoxa Stoicorum*.²⁴⁸ V textu z doby, kdy Římská říše vládla „celému světu“, viděl Kurbskij paralelu se svým osudem, neboť Ciceronův text byl psán jeho nepřátelům, kteří z něj učinili vyhnance, stejně jako on psal carovi, který se obdobně zachoval k němu. Ciceronovými slovy naznačil carovi, že trest vyhnanství nebo smrti, kterou mu taktéž Ivan v dopisech vyhrožoval, je možné nést i s hrdostí. „*Nevyhrožuješ mi snad často smrtí nebo vyhnanstvím, abych se nadobro vzdálil od lidí? Smrt je nejděsivější pro ty, pro které s životem skončí všechno, neděsí však tolik ty, jejichž sláva nemůže vyhasnout (ani po jejich smrti), avšak vyhnanství je strašné pro ty, jejichž místo k životu je přesně vymezené, nebojí se ho však ti, kteří považují všechny země světa za jeden celek. Z toho důvodu není možné, aby se hloupému, nestoudnému a línému člověku vedlo dobře, a stejně tak, aby se dobrému, moudrému a statečnému vedlo špatně.*“²⁴⁹

Ve druhé statí vystupovala do popředí otázka, zda byl Cicero (Kurbskij) vyhnán ze své obce. Sám v tom neviděl žádnou pohromu. Podle Cicerona záleželo na tom, odkud byl vyhnanec vypovězen a zda má po čem truchlit. „*Co je to však obec? Je to snad každý spolek vzpour a šíleností? Nebo je to sdružení uprchlíků a lupičů? Určitě řekneš, že ne. Nebyla to taková obec (odkud byl vyhnán), kde by se nedařilo zákonům, kde by právo zahálelo, kde by zapadly zvyky předků nebo kde by neměl senát svou tradici poté, co byli vládci vyhnáni pomocí meče... Proto jsem nebyl vyhnán ze své obce; protože žádná nebyla. Byl jsem do ní přivolán v době, kdy byl ve státě zřízen úřad konzula, který nikdy předtím nebyl, kdy se znovu sešel senát, který byl v minulosti rozpuštěn, kdy vládla shoda lidu a obnovovaly se vzpomínky na právo a rovnost, s naší obcí odedávna slučovaných.*“²⁵⁰ V případě Kurbského, který přiložením Ciceronova díla k dopisu chtěl pravděpodobně znázornit postoj obdobný latinskému autorovi, můžeme sledovat změnu v jeho vztahu k ruskému státu. Ve svém první dopise z jara 1564 vyjadřoval lítost nad tím, že musel opustit svou rodnou zem, odejít do neznáma a spoléhat se na sliby polského krále. Velmi ho rmoutily poměry v Rusku, kvůli nimž utekl do ciziny a nikdy nevylučoval návrat, pokud by došlo k odstranění příčin útěku a k návratu spravování země obdobou činnosti vybrané rady. V době, kdy psal třetí dopis carovi, již měl jeho vztah k rodné zemi méně emocionální charakter.

Ciceronovými slovy vinil Kurbskij cara za vše, co vedlo k úpadku jeho státu i ducha. Předešlý spor o obci spojil s vinou, kterou car podle něj nesl za útrapy svých poddaných, a došel k závěru, že mu hrozí stejné vyhnanství, v jakém je Kurbskij sám, navíc podle zákonů

²⁴⁸ Jedná se o vůbec první známý překlad z celého Ciceronova díla do církevní slovanštiny. Dokonce i v Polsku došlo k prvnímu překladu až na konci 16. století. KEENAN, Edward: *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha*, s. 89-90.

²⁴⁹ Srov. FENNEL: *The Correspondence*, s. 220-221; Cicero: *Paradoxa Stoicorum*, odst. 18.

²⁵⁰ FENNEL, *The Correspondence*, s. 222-223; Cicero, odst. 27-28.

obce (ruských zákonů), kterými on usvědčil Kurbského. „*Můžeš však být občanem ty, kvůli kterému už žádná obec není? Jsi zodpovědný za krveprolití, jež se stalo na foru, zabral jsi chrámy s pomocí ozbrojených žoldáků, zapálil jsi soukromé domy i posvátné stavby. A nazýváš mne tím, čím jsi sám, i když si všichni myslí, že společně se mnou žila ve vyhnanství i obec? Nikdy ses, šílenče, nezamýšlel nad tím, co říkáš nebo co děláš? Nevíš, že vyhnanství je trestem za zločiny? Všichni zločinní a hříšní, o nichž veřejně prohlašuješ, že jsi jejich vůdce, a kterým zákony chtějí uložit odchod z obce, jsou vyhnanci, i když ještě neodešli pryč. Nejsi snad nazýván nepřítelem obce, když si zákony žádají, abys byl vyhnanцем, nebo pokud držíš v ruce zbraň (proti ní)? Byla odhalena tvá dýka namířená proti senátu. Kdo však zabil člověka? Ty jsi jich zabil spoustu. Kdo zažehl požár? Chrám Nymf lehl popelem tvojí rukou. Kdo obsadil chrámy? Na foru jsi zřídil vojenský tábor. Ale proč tu znovu uvádět obecné zákony, které tě všechny činí vyhnanцем?*“²⁵¹

Tímto třetím dopisem knížete Kurbského většina sbírek s korespondencí končí. Někteří badatelé, jak bylo řečeno výše, však uvádějí ještě dva další dopisy Kurbského carovi, oba z roku 1579. Jejich existence je ještě spornější než již zmíněná věrohodnost prvních pěti dopisů. Přestože většina vydání korespondence se o čtvrtém a pátém dopise nezmiňuje, je na místě je do celé analýzy zařadit. Zde nemá hlubšího významu zabývat se otázkami, zda dopisy jsou autentické nebo nejsou, proto zůstane v následující pasáži tato otázka nezodpovězena.

IV. dopis Kurbského

Podle Fennela čtvrtý dopis Kurbského bezprostředně navazoval na druhou pasáž z Cicerona ze třetího listu a přestože postrádal jakoukoli formu úvodu, jistě to byl samostatný dopis, který Kurbskij napsal rok po odeslání třetího dopisu.²⁵² Jak sám na závěr listu poznamenal, bylo to „*po heroickém činu (krále Štěpána Báthoryho), třetí den po dobytí města Polock*“.²⁵³ Celý dopis Kurbskij dovršil opětovným podpisem „knížete kovelského“ a místně vznik adresoval do města Polock, „*velkolepého města mého pána, krále Štěpána*“.²⁵⁴

Tvrdil v něm, že rok nebo dva po napsání svého předešlého dopisu viděl, jakého odpuštění se Ivanovi dostalo „*od Boha zásluhou za jeho skutky a za práci jeho rukou*“.²⁵⁵ Ironicky tím Kurbskij myslel „*hrozivá a nadmíru ostudná vítězství nad tebou (carem) a tvým*

²⁵¹ Srov. FENNEL, s. 224-227; Cicero, odst. 29-32.

²⁵² FENNEL: The Correspondence, s. 228.

²⁵³ Tamtéž, s. 238-239.

²⁵⁴ Tamtéž, s. 238-239.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 228-229.

vojskem“²⁵⁶, která Bůh dopřál Kurbskému a jeho pánovi Zikmundovi. Podle Kurbského car zničil slavnou památku velkých knížat Rusi, předků carových i jeho vlastních, kteří se jí těšili. Vyčetl carovi, že se nejen nestyděl za své ohavné činy, ale ani se nepokořil trestům a rozsudkům božím, které si jimi vysloužil. Jako Boží trest vnímal Kurbskij popravu nemající na Rusi obdoby a požár Moskvy z roku 1571 po vpádu chána Devlet-Gireje.

Znovu rozvinul myšlenku o špatné cestě, kterou se car vydal po rozpuštění vybrané rady. Slovy úžasu se podívoval nad tím, že se ve službách cara pohybují nejen ti, kteří Ivana nechápou, ale také ti, kteří znají cara z předešlých let, kdy „žil a vládl v souladu s příkázáními božími a obklopoval se samými vybranými a schopnými lidmi“. Z let, kdy „byl naplněn Písmem Svatým“, sám „udatný válečník, který naháněl strach svým nepřátelům“, nyní však že „upadl do propasti hlouposti a šílenství“, především kvůli jeho přísluhovačům, a že vypadá jako „zbavený zdravého rozumu“.²⁵⁷

Další závažný problém, který neustále opakoval, představovala pro Kurbského Ivanova krutost, která zapříčinila smrt velkého množství generálů z řad urozené šlechty. Z profesionálního vojevůdcovského pohledu Kurbského to mělo za následek katastrofu ruského vojska na livonském bojišti. Jak Kurbskij psal, „poslal jsi do cizí země velkou armádu křesťanů, aby dobýjela cizí města, bez zkušených velitelů, kteří by alespoň prošli bojem, armádu, která neměla ani jednoho rozumného a odvážného vrchního velitele nebo alespoň hejtmána, což je nejhorší a nejdestruktivnější prvek, kterého je možné se na vojsku dopustit. Zkrátka bez velitelů, ale zato s ovcemi a beránky, kterým se nedostalo schopného pastýře“.²⁵⁸

Přes veškeré carovy známky šílenství a bláznovství, ke kterým měl Kurbskij spoustu výše zmíněných důvodů, uznával jeho vzdělání v literatuře a církevních textech. Velmi často tak nedotahoval výjevy a popisy příběhů z Bible do podrobných detailů, neboť předpokládal, že car znalý Písma Svatého mu porozumí, a stejně tak si počínal i v případě děl církevních otců, historiků a historiografů. Ve snaze navést cara na „správnou“ cestu, Kurbskij motivoval Ivana tím, že možnost pokání se mu naskýtá až do posledních dnů před smrtí. „Kdysi jsi byl moudrý a rozumný a stále máš v povědomí vědění o třech přirozených dílech lidské duše (schopnost myslet, cítit a toužit po něčem), ale pokud už jsi to zapomněl, znovu se to nauč z děl pradávných autorů, kteří podržovali horší lepším. Můžeš se na to podívat do knih Izáka Syrského nebo Jana z Damašku, které jsou ve tvé zemi pravděpodobně nepřeložené z řečtiny, ale v mé zemi, díky přízni boží, přeloženy jsou a překlady upraveny s obrovskou

²⁵⁶ Tamtéž, s. 228-229.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 230-231.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 234-235.

V. dopis Kurbského

Poslední dopis knížete Kurbského opět postrádal úvod, od oslovení adresáta až po účel listu. Od prvních řádků se Kurbskij věnoval Biblickým motivům a jejich líčení. Začal zkázou města Jeruzaléma a popisem jeho života před ní. Pravděpodobně se opět jedná o paralelu k ruskému státu, který za vlády Ivana v očích Kurbského také dosáhl jisté destrukce. V návaznosti na paralelu opět vyčetl carovi jeho úpadek pod vlivem zkažených přísluhovačů, kteří původně stáli vůči státu v opozici, nyní se však stali přáteli. Celý proces vedl podle Kurbského k tomu, že se stát vrátil do situace před Ivanovou korunovací a desetiletí vlády vybrané rady představovalo pouze světlý bod jeho dějin. O tomto kroku zpět Kurbskij psal jako o „*návratu cara k prvnímu státu neřesti*“.²⁶⁰ Ve snaze dokázat projevy carovy špatné morálky a hanebnosti využil příležitosti, kterou mu nabídla aktuální událost na carově dvoře, a znovu odpovídajícím biblickým výjevem poukázal na skutečnost, že car žije již se šestou manželkou.

S postupným vývojem na livonské frontě v neprospěch ruského státu si Kurbskij neodpustil otázku, zda car ještě myslí, že „*síla životadárného kříže dá jemu i jeho armádě dostatek sil*“.²⁶¹ Po vzoru cara byl přesvědčen, že za vším stojí Boží vůle a milosrdenství, a cítil se tedy jako vítěz, v jehož prospěch rozhodl zvolený soudce jejich sporu – Bůh. Jako vítězný velitel po bitvě radil carovi, aby už ukončil ničení sebe sama i svého státu a vzpomněl si na své lepší období, kdy vládl jako skutečný Bohem požehnaný car.

²⁵⁹ FENNEL, The Correspondence, s. 238-239.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 240-241.

²⁶¹ Tamtéž, s. 244-245.

VIII. ZÁVĚR

Vzájemný spor vedený prostřednictvím korespondence mezi vysoce postavenými konkurenty, carem Ivanem Hrozným a knížetem Andrejem Michajlovičem Kurbským, zůstal bez jednoznačného vítěze. Ani jednomu z nich se nepodařilo dosáhnout svého cíle, který si, ať už vědomě či podvědomě, vytyčili. Ruský car si přál Kurbskému dokázat, že Boží přízeň stojí na jeho straně a umožnila mu ochránit pravou víru před heretiky, k nimž jeho oponent utekl, zároveň mělo dobytí země, kam se Kurbskij uchýlil po své zradě, dodat správnost cestě, po které se Ivan ve spravování ruského státu vydal. Na druhé straně vítězství Kurbského by se neslo ve znamení katastrofální porážky ruského státu v livonské válce a větší důvěry, které by se dostalo jeho osobě od litevské šlechty. Také by nejspíš nezůstal pro celý ruský stát exemplárním zrádcem, ale pomyslným vítězstvím nad carem by se stal vzorem úspěchu, jak se zachovat v konfrontační situaci s Bohem daným vládcem považujícím svou moc za neomezenou.

V odpovědi na otázku, která se týká počtu dopisů začleňovaných do celé korespondence, se názory různí. V celkovém součtu je jistý snad jen jejich lichý počet, avšak na základě názorů jednotlivých badatelů je obtížné rozhodnout, zda bylo listů pět nebo sedm. O čtvrtém a pátém dopise Kurbského se totiž zmiňují ve svých pracech pouze John Fennel, Sergej Gorskij, Edward Keenan a Niels Rossing. Problémem však zůstává absence jakéhokoli kritéria, na jehož základě by bylo možné konečné rozhodnutí učinit. Ve prospěch pěti dopisů mluví především obsahová stránka, která se pátým dopisem (třetím listem Kurbského carovi) tematicky uzavírá a není již nových důvodů, kvůli kterým by měla realizace další korespondence smysl. Na druhé straně čtvrtý a pátý dopis Kurbského po vítězstvích polského krále Štěpána Bathoryho dává jejich autorovi jistý pocit vítězství nad svým sokem a dokazuje tím Boží přízeň, která se přestěhovala od cara k němu, potažmo přešla z ruského tábora do polského.

O poznání jasnější výsledek panuje v názorech týkajících se věrohodnosti celé korespondence. Tato otázka byla nastolena na počátku 70. let 20. století americkým badatelem Edwardem Keenanem na konferenci slavistů v Kanadě. Po několikaletém řešení sporu dokázali ruští historikové díky výzkumům založeným především na studiu pramenných materiálů, že první Kurbského dopis je skutečný, a tvrzení o nepravosti korespondence vyvrátili. Krom Ruslana Grigorijeviče Skrynnikova, Alexandra Alexandroviče Zimina a dvojice Jakov Salomonovič Lurje – Ju. D. Rykov, kteří se tímto tématem zabývali nejvíce,

zasluhuje pozornost také práce Johna Fennela, který ve své době dokázal z jemu dostupných materiálů správně interpretovat daný problém a významně tak přispět k vysvětlení celé záležitosti.

Otázka týkající se problematiky autorství carova prvního dopisu, která je založená na hypotéze, že pro danou dobu nebylo možné, aby car sepsal celý dopis sám, zůstane nezodpovězena. Na svou dobu velká rozsáhlost dopisu, který vznikl během jednoho měsíce (navíc přihlédne-li se k Ivanovu programu cestování v okolí Možajsku a Perejaslavle), a různorodost jeho jazykového stylu nabízí řešení, že list napsali carovi písaři a on k němu doplnil pouze pasáže určené přímo Kurbskému, což by jiným způsobem vysvětlovalo i přechod kultivovaného jazyka k vulgárnímu. Úskalím se v tomto případě ukázalo minimální množství informací v použité literatuře, které odsoudilo řešení problému k nezdaru.

Z analýzy korespondence vyplynulo několik tematických oblastí, které byly odrazem jednotlivých historických událostí. V průřezu celou korespondencí se setkáváme s věčným sporem o otázce panovnické moci. Už v prvním dopise Kurbského byla tato otázka navozena velmi důrazně. Ve vnímání knížete a cara se stala problematickou otázka jejího vykonávání; zatímco Kurbskij zastával tradiční linii vlády samovládce, který svá rozhodnutí činí na základě porady s bojary, Ivan Hrozný prosazoval vládu jedince, v níž nemá poradní orgán místo. Spor tradičního a nového nabyl v ruském pravoslavném prostředí mnohem výraznější podoby, proto byl spor Kurbského s carem o to vyhrcořenější. Ivan svou pozici v tomto sporu podpořil Boží vůlí, která ho vysadila na carský stolec a dala mu sílu přežít všechny strasti, kterých zakusil v době regentské vlády.

Druhé velké téma představovaly pohledy autorů na události týkající se Ivanova dětství a bojarské nenávisti k jeho osobě. V tomto případě jsou informace obsažené v korespondenci o to cennější, že se zprávy o Ivanově mládí dochovaly již jen v Kurbského *Historii o velikém knížeti moskevském*.

Třetí oblastí jsou zahraniční záležitosti, především pohled na livonskou válku a jiná válečná tažení, kterými Kurbskij v pozici moskevského velitele prošel a jež Ivan považoval za svá vítězství nebo Kurbského porážky způsobené neschopností či nedostatečnou oddaností.

V neposlední řadě je celá korespondence prochnuta osobními urážkami a obviněními, která se oba snažili svému protivníkovi písemně vyvrátit. V dlouhých pasážích tak každý z nich vysvětloval příčiny svého jednání a odkazy na Písmo Svaté dokazoval svou zbožnost nebo naopak bezbožnost svého oponenta.

Ve své podstatě korespondence Ivana IV. a knížete Andreje Kurbského podává jedinečné informace o retrospektivním vnímání jejich vlastních počínů, avšak podrobených kritickému

pohledu protivníka, čímž zůstává výjimečným zdrojem, v němž se mísí dva různé pohledy na jednotlivá témata vystávající z historických souvislostí dané doby.

Také obraz obou autorů nabírá jiných podob díky informacím obsaženým v korespondenci. Přestože byl Ivan IV. silným panovníkem a dokázal držet pevně otěže řízení státu, byl panovníkem psychicky nevyrovnaným. V korespondenci působí jeho styl velmi zmateně a neuhlazeně i když je psán květnatým literárním jazykem. U Kurbského lze nalézt v průběhu jeho života postupný odklon od osoby cara, od naprosté oddanosti po nepřátelství. Kurbskij vděčil Ivanovi za svůj postup, který mu byl umožněn v carových službách, v jednotlivých vojenských taženích proti nepřítelům ruského státu, ale nedokázal se smířit s drakonickými tresty čekající na vojenské velitele, kteří se vrátili s neúspěchem. Postupně jeho oddanost k carovi klesala, dalo by se říci, že úměrně s Kurbského vojenskými neúspěchy. Poslední svěřený úkol před útekem na Litvu, který Kurbskij nebyl s to splnit dle rozkazů cara, již jen dovršil rozhodnutí ruský stát opustit.

Příčiny útěku Kurbského na Litvu nejsou dodnes zcela zřejmé. Nejpravděpodobnější se jeví možnost, že utekl před carovým hněvem. Jako místodržící v Livonsku měl rok na rozmyšlenou a přípravu k útěku. Jak bylo zmíněno, nebyl zřejmě jednoznačně rozhodnut, komu vloží svůj život do rukou. Současně měl rozjednáno několik možností, kde by mohl najít útočiště. Nakonec z variant Švédska, města Rigy a Litvy zvítězila poslední jmenovaná.

Na úplný závěr bych chtěl jen poznamenat, že jsem si vědom neúplnosti této práce, která zajisté nepodala kompletní informace o dané problematice a postihla ji pouze zčásti. Je to dáno na jedné straně tematickým rozsahem, který jsem se pokoušel postihnout, na straně druhé velkým množstvím odborné literatury vztahující se k tématu. Doufám však, že práce splnila vytyčené cíle a podává téma v uzavřeném celku i přesto, že nemůže soupeřit s obsáhlejšími publikacemi.

IX. BIBLIOGRAFIE

Prameny:

- AUERBACH, Inge: *Novyj Margarit*: Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbütteler Handschrift. Bd. 1. Lieferung 1., Giessen 1976.
- Biblioteka literatury drevnej Rusi, Tom 11: XVI vek, Sankt-Peterburg 2001.
- FENNEL, John: *Prince A.M.Kurbsky's history of Ivan IV*, Cambridge University Press 1965.
- FENNEL, John: *The Correspondence between Prince A.M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia 1564-1579*, Cambridge University Press 1955.
- ILEK, Bohuslav - SKÁLOVÁ, Hana: *Listy Ivana Hrozného*, Praha 1957.
- LURJE, Jakov Solomonovič - RYKOV, Ju.D.: *Perepiska Ivana Groznogo s Andrejem Kurbskim*, Leningrad 1979.
- SCHÜTZ, Joseph – NEUBAUER, Helmut: *Der Briefwechsel zwischen Andrej Kurbskij und Ivan dem Schrecklichen*, Wiesbaden 1961.

Odborná literatura:

- ALŠIC, Daniil Natanovič: *Načalo samoděržavija v Rossiji*, Leningrad 1988.
- Bible. Překlad 21. století, překlad Alexandr Flek, Praha 2009.
- BOČEK, Pavel: *Stát a církev v Rusku na přelomu 15. a 16. století*, Brno 1995.
- CROSS, Anthony: *Russia under western eyes 1517-1825*, London 1971.
- DONNERT, Erich: *Iwan Grosny „der Schreckliche“*, Berlin 1978.
- FILJUŠKIN, Alexandr Iljič: *Andrej Kurbskij*, Moskva 2008.
- FLORJA, Boris Nikolajevič: *Ivan Groznyj*, Moskva 1999.
- GORSKIJ, Sergej D.: *Žizn i istoričeskoje značenijs knjazja Andreja Michajloviča Kurbskago*, Kazaň 1858.
- GRAVES, Robert: *Řecké mýty*, Praha 2004.
- GREKOV, Igor Borisovič: *Očerki po istorii meždunarodnych otnošenij vostočnoj Jevropy XIV-XVI vv.*, Moskva 1983.
- HELLMANN, Manfred: *Handbuch der Geschichte Russlands, Band 1, Bis 1613: von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*, Stuttgart 1981.
- KALUGIN, Vasilij Vasiljevič: *Andrej Kurbskij i Ivan Groznyj: (teoretičeskije vzgljady i literaturnaja tehnika drevnerusskogo pisatelja)*, Moskva 1998.
- KEENAN, Edward: *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of*

- the „Correspondence“ Attributed to Prince A.M.Kurbskii and Tsar Ivan II, Cambridge, Massachusetts 1971.
- KRESTEN, Otto: Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidoros von Kiev, Viedeň 1976.
- MADARIAGA, Isabel de: Ivan the Terrible. First Tsar of Russia, London 2005.
- MARTIN, Janet: Medieval Russia 980-1584, Cambridge University Press 1995.
- OPOKOV, Z.: Knjaz A.M. Kurbskij, Kijev 1872.
- PAYNE, Robert – ROMANOFF, Nikita: Ivan Hrozný, Praha-Plzeň 2008.
- PICKOVÁ, Dana: Anglo-ruské vztahy ve 2. polovině 16. století, Praha 1992.
- PICKOVÁ, Dana: Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku, Praha 2002.
- PIPES, Richard: Rusko za starého režimu, Praha 2004.
- ROSSING, Niels – RØNNE, Birgit: Apocryphal – not apocryphal? A Critical Analysis of the Discussion concerning the Correspondence Between Tsar Ivan IV Groznyj and Prince Andrej Kurbskij, Kodaň 1980.
- SERCZYK, Władysław Andrzej: Ivan IV. Hrozný: car vši Rusi a stvořitel samoděržaví, Praha 2004.
- SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič: Carstvo terrora, Sankt-Peterburg 1992.
- SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič: Ivan Groznyj, Moskva 1975.
- SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič: Russkaja istorija IX-XVII vekov, Sankt-Peterburg 2006.
- SKRYNNIKOV, Ruslan Grigorjevič: Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj, Smolensk 1998.
- Slovar knižnikov i knižnosti drevnej Rusi, Vyp.2, Vtoraja polovina XIV-XVI v., Leningrad 1988.
- SOLOVJOV, Sergej Michajlovič: Istorija Rossiji s drevnejšich vremen, kn. 2, Sankt-Peterburg 1896.
- ŠMIDT, Sigurd Ottovič: Rossija Ivana Groznogo, Moskva 1999.
- ŠVANKMAJER, Milan a kol.: Dějiny Ruska, Praha 1995.
- TORKE, Hans-Joachim: Lexikon der Geschichte Russlands, Mnichov 1985.
- VESELOVSKIJ, Stepan Borisovič: Car Ivan Groznyj v rabotach pisatelej i istorikov, Moskva 1999.
- VESELOVSKIJ, Stepan Borisovič: Issledovanija po istorii klassa služilych zemlevladelcev, Moskva 1969.
- ZAMAROVSKÝ, Vojtěch: Bohové a hrdinové antických bájí, Praha 1970.
- ZIMIN, Alexandr Alexandrovič – CHOROŠKEVIČ, Anna Leonidovna: Rossija vremeni

Ivana Groznogo, Moskva 1982.

ZIMIN, Alexandr Alexandrovič: Opričnina, Moskva 2001.

Studie, články, stati:

BELJAJEVA, N.P.: Materialy k ukazatelju perevodnych trudov A.M. Kurbskogo, in: Drevnerusskaja literatura. Istočnikovedenije, ed. D.S.Lichačov, Leningrad 1984, s. 115-136.

BUGANOV, Viktor Ivanovič: Rossijskoje dvorjanstvo, in: Voprosy istorii 1994, číslo 1, s.29-41.

CECHANOVIČ, A.A.: K perevodčeskoj dejatel'nosti knjazja A.M. Kurbskogo, in: Drevnerusskaja literatura. Istočnikovedenije, ed. D.S.Lichačov, Leningrad 1984, str. 110-114.

FILJUŠKIN, Alexandr Iljič: Andrej Michajlovič Kurbskij, in: Voprosy istorii 1999, číslo 1, s. 82-94.

FILJUŠKIN, Alexandr Iljič: Těrminy „car“ i „carstvo“ na Rusi, in: Voprosy istorii 1997, číslo 8, s. 144-148.

HALPERIN, Charles J.: Edward Keenan and the Kurbskii-Groznyi Correspondence in Hindsight, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1998, číslo 46, s. 376-403.

HORÁK, Ondřej: Domostroj a doba Ivana IV. Hrozného, in: Stát a právo v období absolutismu, Brno 2005, s. 227-235.

HOSTIČKA, Vladimír: Opričnina a car Ivan Hrozný (1565-1572), in: Slovanský přehled 1965, číslo 6, s. 378-384.

JURGANOV, Andrej Lvovič: Idei I. S. Peresvetova v kontekste mirovoj istorii i kultury, in: Voprosy istorii 1996, číslo 2, s. 15-26.

JURGANOV, Andrej Lvovič: Simvol Russkogo gosudarstva i srednevekovoje soznanije, in: Voprosy istorii 1997, číslo 8, s. 118-129.

KEENAN, Edward: Authorial Ghosts, Dogged editors and Somnolent Scribes: The Case of the Spurious „First Letter of Ivan IV to Andrej Kurbskij“, in: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 1990, číslo 44, s. 27-54.

KEENAN, Edward: Response to Halperin, „Edward Keenan and the Kurbskii-Groznyi Correspondence in Hindsight“, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1998, číslo 46, s. 404-415.

LURJE, Jakov Salomonovič.: Sind genealogische Schemata einer Textgeschichte umkehrbar? Zum ersten Sendsschreiben Ivans IV. an Fürst Kurbskij, in: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 1990, číslo 44, s. 7-25.

PŘÍHODA, Marek: Rusko a Evropa (domáci a cizí) v díle Ivana Tichonoviče Posoškova, in:

Slavistika v moderním světě. Konference mladých slavistů-říjen 2007, ed. Marek Příhoda a Hana Vaňková, Červený Kostelec/Praha 2008, s. 93-100.

RYKOV, Ju.D.: Knjaz A.M. Kurbskij i jeho koncepcija gosudarstvennoj vlasti, in: Rossiya na putjach centralizacii, ed. Vladimir Terentjevič Pašuto, Moskva 1982, s. 193-198.

ŠVANKMAJER, Milan: Rusko a Evropa, in: Dějiny a současnost 1999, číslo 1, s. 2-6.

ULJANOV, N.: Komplex Filofeja, in: Voprosy istorii 1994, číslo 4, s. 150-162.

Internetové odkazy:

http://www.krotov.info/acts/16/2/tysyachnaya_04.htm – Tysjačnaja kniga i dvorovaja tetrad.

<http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Kurbsky/Kurbsky.htm> – Istorija o velikom knjazje Moskovskom.

<http://www.thelatinlibrary.com/cicero/paradoxa.shtml> – Cicero, Marcus Tullius: Paradoxa Stoicorum.